

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

**А. ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Тасдиқлайман:
Ўқув ишлари проректори
проф. Н. Алимов

2010 йил 25 август

Ижтимоий фанлар кафедраси

Ижтимоий фалсафа фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

(Кафедра йиғилишида (2010 йил 25 август 1-сонли баённома) тасдиқланган)

Жиззах – 2010

1- мавзу Ижтимоий фалсафа фанининг баҳс мавзуси ва вазифаси

Режа:

1. Ижтимоий фалсафанинг предмети, ўрганиш объекти.
2. Фалсафа ва ижтимоий фалсафа.
3. Ижтимоий фалсафанинг асосий тушунчалари ва тамойиллари.
4. Ижтимоий фалсафанинг жамият ҳаётидаги урни ва функциялари

Таянч тушунчалар

Фалсафа, ижтимоий фалсафа, антропология, гносеология, методология, онтология.

Адабиётлар

1. Фалсафа. Қадимий луғат. – Т., «Шарқ», 2004 йил, 154-152 бетлар.
2. Ж.Туленов Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил.
3. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 252-255 бетлар.
4. С.Э. Крапивенский. Социальная философия. Учебник дня вузов.- Москва, Гуманитормно-издательский центр «ВЛАДОС», 1998 йил, 3-17 бетлар.
5. В.С.Барулин «социальная философия» Учебник дня вузов.- Москва, ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 4-8 бетлар.

Назорат учун саволлар

1. Ижтимоий фалсафанинг предметиға таъриф беринг.
2. Ижтимоий фалсафанинг фалсафа Фани билан алоқаси?
3. Ижтимоий фалсафанинг функциялари устида тўхталиб ўтинг.
4. Ижтимоий фалсафанинг дунёқарашлик функциясини тушунтириб беринг.

Фалсафа одам ва олам тараққиётининг энг умумий қонунлари, инсоннинг оламдаги ўрни тўғрисидаги фандир. Фалсафа «Олам нима?» «Олам қандай?» «Уни билиш мумкинми?» каби саволларга жавоб излаш жараёнида энг қадимий даврлардан бошлаб шаклланди.

Фалсафий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти унинг таркибий қисмлари ҳисобланган онтология (борлиқ фалсафаси), гносеология (билиш назарияси), антропология (инсон тўғрисидаги таълимот) ҳамда методология (олмни билиш усуллари ҳақидаги) таълимотлардан ўз ифодасини топди.

Олам, борлиқнинг энг мураккаб, ўзига хос кўриниши инсон ва жамият бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий фалсафа инсон ва жамият ҳақидаги фалсафий билимлар тизими сифатида энг қадимий даврлардан бошлаб шаклланган билим соҳаси бўлиб ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, дастлабки фалсафа Фани доирасида инсоннинг барча билимлари мужассамланган. Фалсафа энг қадимда шаклланган фан бўлиб, кейинчалик унинг таркибидан бошқа фанлар, чунончи гуманитар ва табиий фанлар ажралиб чиққан.

Фалсафа бошқа фанларнинг ажралиб чиқиши унинг аҳамиятини пасайтирмаган, балки оламни янада чуқур, янада атрофлича ўрганиш имконини берган.

Олам ҳақидаги билимларнинг тобора ривожланиб бориши, фалсафа Фани доирасидаги билимлардан алоҳида фанларнинг ажралиб чиқиши ва тараққиётига олиб келган.

Дастлабки фалсафа Фани таркибидан табиий ва ижтимоий фан соҳаларининг ажралиб чиқа бошлаган.

Бу жараён узоқ давом этиб, дастлаб фалсафадан математика, геометрия, астрономия, кейинчалик геология, геодезия тиббиёт, механика, физика, химия, биология каби фанлар ажралиб чиққан. Кейинроқ фалсафа таркибидан гуманитар ва ижтимоий фанлар (XVIII-XIX асрларда) ажралиб чиқиш жараёни рўй берган. Оқибатда социология, этика, эстетика, мантик, сиёсатшунослик каби фанлар шаклланган.

Фалсафий билимларнинг такомиллашуви жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, ижтимоий муносабатлар сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий муаммоларнинг ҳал этилиши ҳақида кўплаб рисоаларнинг яратилишига сабабчи бўлган. Буларга Блатоннинг «Давлат», «Қонунлар», Аристотельнинг «Сиёсат», Фаробийнинг «Фозил шаҳар аҳолиси», «Сиёсат илми», Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Ал-Марғинонийнинг «Ал-Ҳидоя», Томас Гобснинг «Пражданин» тўғрисида, Гегельнинг «Тарих фалсафаси», «Ҳуқуқ фалсафаси» каби асрлар, рисоаларини келтириш мумкин. Айнан ана шу рисоаларда жамият, инсон ҳақидаги фалсафий билимлар ўз ифодасини топган.

Фалсафа ва ижтимоий фалсафа. Ижтимоий фалсафа жамият ҳақидаги фалсафий билимлар тизими сифатида фалсафа фанидан келиб чиққан. Агар фалсафа олам ва одам муносабатлари таҳлили билан шуғулланса, ижтимоий фалсафа жамият ва инсон муносабатларини тадқиқ этади. Агар фалсафа олам, унинг моҳияти, қонуниятлари тўғрисидаги фан бўлса, ижтимоий фалсафа оламнинг таркибий қисми бўлган жамият ҳақидаги фалсафий билимлар тизими ҳисобланади. Ижтимоий фалсафа фани бағридан ўсиб чиққан. Уни фалсафий таълимотларнинг ўзига хос кўриниши сифатида таҳлил қилмоқ лозим. Ижтимоий фалсафа онтология, гносеология, методология, антропология таълимотлари билан бевосита боғлиқ, у шу таълимотларнинг жамиятга изчил татбиқ этилишининг натижаси ва маҳсули бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафа борлиқ фалсафаси, онтология таълимоти билан бевосита боғлиқ равишда шаклланган. Фалсафа борлиқни бир бутун яхлит олам сифатида олиб ўрганди. Ижтимоий фалсафа борлиқнинг ўзига хос кўриниши, ижтимоий борлиқ, унинг моҳияти, қонуниятларини акс эттириш.

Ижтимоий фалсафа гносеология (билиш) билан бевосита боғлиқ. Фалсафа оламни билишга даҳлдор муаммолар билан шуғулланса, ижтимоий фалсафа инсон ўз онги билан жамиятан билишга қодирми? деган саволга жавоб излайди. Фалсафий билимлар объектив оламнинг инсон онгида акс этиш масалалари билан шуғулланса, ижтимоий фалсафа ижтимоий ҳаётнинг инсон онгида акс этиш

муаммоларини ўрганади ва Инсон онги жамиятга қандай муносабатда? Деган саволга жавоб излайди.

Фалсафада оламни билиш йўллари, усуллари ишлаб чиқилган ва бу методология (усуллар ҳақидаги) таълимотида ўз ифодасини топади. Фалсафада оламни билиш усуллари методология таълимотида ўз ифодасини топган. Ижтимоий фалсафа инсон ва жамиятни ўрганиш методологияси ҳақида баҳс юритади.

Кўриниб турибдики, фалсафа ва ижтимоий фалсафа узвий бирликда диалектик алоқадорликда бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафа фалсафа фанининг таркибий қисми ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафа инсоният фалсафий маданиятининг таркибий қисми ҳисобланади. Ижтимоий фалсафа жамият, инсон, ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий билишнинг моҳияти, қонуниятлари ҳамда тамойиллари ҳақидаги фандир. Ижтимоий фалсафа фан, илмий билимлар тараққиётида амал қиладиган дифференциация жараёнининг натижаси ҳисобланади. Илмий билимлар тараққиётида дифференция 2 хил тарзда кечган.

Дастлабки даврларда одамларнинг билимлари фалсафа Фани доирасида жамланган кейинчалик унинг асосида бошқа фанлар шаклланган.

Иккинчи йўналиш муайян фан доирасида билимларнинг чуқурлашуви шу фаннинг тармоқларини келтириб чиқарган. Фан доирасида янги билимларни ўзида мужассамлаштирган фаннинг янги соҳалари пайдо бўлган.

Фалсафий билимларнинг ривожланиб, чуқурлашиб бориши оқибатида психология, формал мантиқ, этика, эстетика каби фанлар ажралиб чиққан. Айни вақтда фалсафанинг жамият, инсонга бевосита дахлдор муаммолари ва бу муаммолар доирасида эришилган илмий билимлар ижтимоий фалсафанинг шаклланишига сабабчи бўлган.

Ижтимоий фалсафа ўрганиш объекти – жамият. Ижтимоий фалсафа кишилик жамиятининг моҳияти, келиб чиқиши, таркиби ҳақида баҳс юритади. Ижтимоий фалсафа жамият ҳақидаги энг умумий билимлар, тушунчалар мажмуи бўлиши

билан бир қаторда ижтимоий ривожланиш йўлида келиб чиқадиган муаммоларни оқилона ҳал этиш, жамият истиқболини олдиндан кўриш имконини беради.

Ижтимоий фалсафа жамиятга яхлит ва бир бутун тизим сифатида қарар экан, жамиятнинг айрим соҳаларини татқиқ этувчи фан вакиллари эътиборини ижтимоий организмнинг нормал ишлаши учун унинг ҳар бир аъзоси қандай рол ўйнашига эътибор қаратади.

Ижтимоий фалсафа жамиятни кишиларнинг ўзига хос уюшувидан иборат ижтимоий организм, деб билади ва шу асосида жамиятнинг энг кичик субатами – инсон эканлигига диққатни қаратади. Кишилиқ жамияти ва инсоннинг келиб чиқиши, инсоннинг жамиятга муносабати, унинг жамиятдаги ўрни ижтимоий фалсафа татқиқ этадиган энг муҳим муаммоларидан биридир. Ижтимоий фалсафа жамият ва инсонни узлуксиз ўзгариб, ривожланиб боровчи тизим сифатида ўрганади ва ижтимоий тараққиётнинг мазмун-моҳияти, шакл ва кўринишлари, ижтимоий тараққиёт қонунлари тўғрисида баҳс юритади.

Ижтимоий фалсафа доирасидаги энг муҳим муаммо – жамиятни билиш муаммосидир. Ижтимоий фалсафа жамиятда кечадиган ижтимоий воқеа ва жараёнларни илмий билишнинг методологик асосларни ишлаб чиқади.

Шундай қилиб, ижтимоий фалсафа муаммолари деганда жамият, инсон, ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий билиш муаммолари назарда тутилади.

Ижтимоий фалсафа жамиятни ўз-ўзидан шаклланиши, узлуксиз тараққий этиб боровчи ижтимоий организм сифатида қарайди, яъни жамият ва инсонни динамикада – тараққиётда олиб ўрганади. Ҳар бир фан оламнинг Бирон-бир кўринишига даҳлдор қонуниятларни очишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ижтимоий фалсафа жамият ҳаёти ва тараққиёти ижтимоий қонунларнинг амал қилиш орқали содир бўлишини, деб ҳисоблайди ва шу асосида жамият тараққиётида амал қиладиган қонунларни ёритиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ҳар бир фаннинг мазмуни унинг таянч тушунчалари, терминларида ифодаланганидек ижтимоий фалсафанинг ўз тушунчалари - категориялари мавжуд.

Ижтимоий фалсафанинг асоаий тушунчалари деганда «жамият», «инсон», «борлиқ», «ижтимоий онг», «ижтимоий муносабат», «ижтимоий ишлаб чиқариш», «ижтимоий жараён», «маданият», «маънавият», «қадрият», «объектив шарт-шароит», «цивилизация», «субъектив омиллар», «манфаат», «шахс», «оиلا, тадрижий ривожланиши», «иқтисодий ҳаёт», «ижтимоий-сиёсий ҳаёт» кабилар назарда тутилади.

Ижтимоий фалсафа жамият ва инсон ҳақидаги фан сифатида жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди. Унинг бу хусусияти функцияларида намоён бўлади.

1. Ижтимоий фалсафа худди фалсафа каби инсон дунёқарашини шакллантиради. Албатта инсон дунёқарашини шакллантиришда барча билим соҳалари қатнашади. Лекин ижтимоий фалсафа жамият ва инсон ҳақидаги яхлит таълим сифатида инсонга жамият ҳақидаги, инсоннинг жамиятдаги ўрни ҳақидаги билимларининг шаклланишига ёрдам беради, жамиятда рўй берадиган турли ижтимоий жараёнларга ўз онгли муносабатини шакллантиришга хизмат қилади.

2. Ижтимоий фалсафа жамият тизими ва ривожланишидаги умумийликнинг ечиш, ижтимоий ҳаёт соҳаларининг ўрнини кўрсатиб бериш, инсон борлиғи ва моҳиятини ёритиш, инсоният тарихининг моҳиятини тушунтириб бериш билан бошқа хусусий ижтимоий фанлар учун ўзига хос методологик асос вазифасини бажаради. Ижтимоий фалсафанинг методологик функцияси деганда, ижтимоий фалсафанинг жамиятни тўғри англаш методлар ҳақидаги фан эканлиги назарда тутилади. Фалсафа тарихида оламни, шу жумладан жамият ва инсонни билишнинг 2 асосий методи шаклланган. Булар: диалектика ва метафизика. Ижтимоий ҳаётни ўрганишда диалектика ва метафизика турлича ёндашади.

- агар диалектика ижтимоий ҳаёт ходисаларини ўрганишда, улар орасидаги энг умумий универсал алоқадорликларга эътибор беришни тақозо этса, метафизика алоқадорликларни фақат тасодиф сифатида ўрганади, ҳар бир ижтимоий жараён, ўзгариш фақат ўзига хос, такрорланмас, деб билади.

- агар диалектика ижтимоий ҳаёт ва инсонни ўрганишда тараққиёт тамойилидан келиб чиқса, метафизика фақат миқдорий ўзгаришларинигина таън олади.

- агар диалектика оламнинг барча кўринишлари каби жамият ва инсон оламнинг моҳиятида зиддиятлар амал қилади, зиддиятларнинг борлиги ва мутаносиблиги жамият ва инсон мавжудлигида намоён бўлади, айтилиши вақтда зиддиятлар орасидаги муносабат тараққиётга олиб боради, деб билса, метафизика қарама-қаршиликлар ижтимоий жараёнларга хос эмас, деган қоидага асосланади.

3. Ижтимоий фалсафанинг инсонпарварлик функцияси. У қомил инсонни шакллантиришга хизмат қилади. Энг қадимий даврлардан фалсафани инсоннинг моҳияти, қадр-қиммати қизиқтириб келган. Аслида фалсафа инсон ҳаётининг маънисини ўйлашдан бошланган. Ижтимоий фалсафа «Инсон ва олам» муаммосини ҳал қилишга ёрдам беради.

И.Кант ўзини «Соф ақл танқиди» асрида фалсафий билимларнинг моҳияти 3 саволда ифода топган. Булар:

- Мен нимани била оламан?

- Мен нима қилишим керак?

- Нимага умид қилишим, ишонишим керак? Инсоният барча даврларда уларга жавоб топишга интиланган, деганда ҳақ эди.

4. Ижтимоий фалсафа ижтимоий жараёнларни илмий бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Бу йўлда ижтимоий тараққиёт қонунларидан келиб чиқиб, ижтимоий жараёнлар тенденцияси ва истиқболлини, келажакни англаш, илмий башорат қилиш имконини беради.

5. Ижтимоий фалсафа инсонпарварлик функциясини бажаради. Унинг гуманистик функцияси инсоннинг тарбиялашга, унда инсоний, ахлоқий хислатларни жонлантиришга йўналтирилган. Инсонни шакллантириш ва ривожлантириш унда фалсафий фикрлаш маданиятини қарор топтириш назарда тулади.

Ижтимоий фалсафа умуман фалсафий билимлар билан биргаликда барча ижтимоий-гуманитар фанларнинг методологик, дунёқарашлик асоси ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафа социология, тарих, антропология, психология, этнография, иқтисодий назария каби фанлар билан узвий бирлик ва алоқадорликда мавжуд бўлади.

Ижтимоий фалсафа социология билан боғлиқ. Ижтимоий фалсафа жамиятнинг энг умумий муаммолари устида баҳс юришса, социология мазкур жамиятнинг конкрет муаммоларини тадқиқ эти шва ҳал этишга ёрдам бериш билан шуғулланади.

Ижтимоий фалсафа тарихий онгни англашнинг методологик асоси ҳисобланади. Тарих муаммоларини ҳал қилиш чуқур фалсафий таҳлилга суянади.

2- мавзу: Ижтимоий фалсафа тарихи

Режа:

1. Қадимги Шарқда шаклланган ижтимоий – фалсафий қарашлар.
2. Қадимги Юнон фалсафасида жамият инсон ҳақидаги ижтимоий фалсафий қарашлар.
3. Ўрта асрлар Марказий Осиё мутафаккирларининг ижтимоий- фалсафий қарашлари.
4. Ғарб Ўрта асрлар ва янги давр ижтимоий фалсафаси.
5. Мустақил Ўзбекистон шароитида ижтимоий фалсафий дунёқараш

Таянч тушунчалар

Позитивизм, неопозитивизм, марксизм, социология, социологик оқимлар, экзистенциализм.

Адабиётлар

1. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «BLADOS», 1998 йил, 17-38 бет.
2. В.С.Барулин «социальная философия», ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 4-22 бетлар.
3. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I қисм.- Т., 2004 йил.
4. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 268-176 бетлар.
5. Ғарб фалсафаси. – Т., «Шарқ», 2004 йил, 565-574, 579-580, 632-635 бетлар.

Назорат учун саволлар:

1. Фалсафа ва ижтимоий фалсафа, улар орасидаги алоқадорликни қандай тушунасиш.

2. Ижтимоий фалсафий билимлар қайси даврдан шакллана бошлаган.

3. Ижтимоий фалсафанинг тарихий босқичлари нималардан иборат?

4. Ижтимоий фалсафанинг алоҳида фан сифатида шаклланиши.

5. XX асрдаги ижтимоий-фалсафий қарашлар.

6. Президент И.Каримов асарларида ижтимоий-фалсафий муоммаласи.

Ижтимоий фалсафа жамият ҳақидаги фалсафасий билимларни ўзида мужассамлантиради. Фалсафа фанининг шаклланиши ва тараққиёт тарихи Айни вақтда ижтимоий фалсафага ҳам бевосита таъсирдор, зотан фалсафий билимлар энг қадимий даврлардан бошлаб инсон ва унинг оламга муносабати муаммосини ўз ичига олади. Фалсафа тарихи Айни вақтда ижтимоий фалсафа тарихи ҳамдир.

Ижтимоий фалсафанинг тарихи олимларни фикрича 3 босқични ўз ичига қамраб олади.¹

1. Ижтимоий фалсафанинг шаклланиши ва тараққиёти. Бу XIX асргача бўлган даврни ўз ичига олади.

2. XIX аср ижтимоий фалсафанинг махсус йўналиши сифатида ажралиб чиқиши.

3. XX асрда ижтимоий фалсафанинг тараққиёти.

Ижтимоий-фалсафий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти антик давр фалсафасидан тортиб то XIX асрга қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда илгари сурилган фалсафий қарашлар нафақат олам, табиатни Айни вақтда жамият ва инсон ҳақидаги, инсоннинг жамиятга муносабати ҳақидаги, инсоннинг жамиятга муносабати ҳақидаги билимларни ҳам ўз ичига қамраб олган эди. Шундан келиб чиққан ҳолда ижтимоий-фалсафий билимлар энг қадимий даврлардан бошлаб шаклланган, деган хулосага келиш ўринли. Ижтимоий-фалсафий билимлар қадимги Шарқ мамлакатлари – Хитой, Хиндистон, Марказий Осиёда шаклланган. Эрамиздан аввалги V-VI асрлардан бошлаб қадимий

¹ В.С.Барулин. Социальная философия. Учебник для вузов.-Москва, «ФАИР – ПРЕСС, 1999 й, 4-22 бетлар.

юнонистон фалсафасида жамият, инсон муаммолари таҳлил қилинган. Айнан қадимги Юнонистонда ижтимоий фалсафий билимларга асос солинган.

Юнон файласуфлари Платон (э.а. 427-347 йиллар) ва Аристотель (э.а. 384-322 йиллар) нинг жамият, инсон, унинг жамиятга муносабати ҳақидаги ижтимоий-фалсафий қарашлари узоқ вақт мобайнида жамиятни илмий англаш йўлларини кўрсатиб берган.

Аристотельнинг фалсафий қарашларида жамиятга тааллуқли бир қатор муаммолар кўтарилган. Булар: жамиятнинг келиб чиқиши, меҳнат тақсимооти, қуллик, табақаланишнинг келиб чиқиши, таълим-тарбия, иқтисодий, сиёсий ҳаёт масалалари ва ҳоказолар.

Айни вақтда Аристотель қарашларида жамиятни фалсафий англашнинг 2 асосий томони ўз аксини топган. Бу, биринчидан, Аристотельнинг ахлоқий таълимоти ва иккинчидан, давлат тўғрисидаги таълимоти. Аристотель жамиятни давлат билан узвий бирликда олиб қарайди. Аристотельнинг фикрича, жамиятни давлатдан ажратиб бўлмайди, инсон сиёсий мавжудод бўлиб туғилади. Аристотель 158 қадимги Юнон шаҳар давлатлари тарихини тиклашга муваффиқ бўлган.

Жамият ҳақидаги илк фалсафий қарашлар қадимдан бошлаб Марказий Осиё минтақасида шаклланган. Марказий Осиёдаги ижтимоий-фалсафий билимларнинг шаклланиши узоқ тарихга эга. У дастлаб бой маънавий меъросимиз – халқ оғзаки ижодида, сўнг эса қадимий ёзма маданий ёдгорликларда ўз ифодасини топган. Бу маданий ёдгорликларда; а) қадимги битиклар; «Авесто». Буюк алломаларимиз қолдирган манбалар киради.

Жамият ва инсонни фалсафий англаш муаммоларни Марказий Осиёлик буюк мутафаккирларни Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий йирик олим, шоир Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий асарларида кўтарилган.

XIX асрга қадар фалсафий қарашларда ижтимоий фалсафага доир икки муаммо ўз ечимини топган.

1. Жамиятни, унинг фалсафий таҳлил этиш.

2. Жамият тарихини фалсафий англаш.

Инглиз файласуфи Томас Гоббс (1588-1679), француз мутафаккири Жан Жак Руссо (1712-1778), Сен Симон (1760-1826), инглиз олимлари Адам Смит ва Давид Риккардо жамият, унинг таркиби ҳақидаги илмий билимларни илгари сурдилар. Масалан, Жан Жак Руссо «Одамлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва унинг сабаблари ҳақидаги мулоҳазалар» асарида мулкӣ тенгсизлик, жамиятнинг бой ва қашшоқларга бўлиниши ижтимоӣ тенгсизликнинг биринчи босқичидир. Иккинчи босқич давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Учинчи босқичда ҳокимият зулм ва адолатсизлик ҳокимиятига айланади деб таҳлил этиш асосида идеал жамият ғоясининг илгари суради¹.

Жамият тарихини фалсафий англаш ижтимоӣ фалсафада энг қадимий даврлардан бошлаб юзага келган ҳисобланади. Бу тарих фалсафаси, деб юритилади. Қадимий юнон олимлари Герадот (э.ав. 485-425 йиллар атрофида), Фукидид (э.ав. 460-480 й.), Демокрит, Платон, Аристотель асарларида жамиятлар тарихи ҳақидаги фалсафий фикрлар илгари сурилган.

Тарих фалсафаси муаммолари Августин Аврелий (354-430 йиллар), Фома Аквинский (1225-1274) асарларида ифодаланган.

Олимлар Вольтер (1694-1778 йиллар), Джамбаттита Вико (1668-1744), Иоганн Готтлиб Фихте (1762-1814), Иоганн Готфрид Гердер (1744-1803) асарлари тарихни фалсафий англашга қаратилган.

Француз файласуфи Вольтер ўзининг бутун умрини жамият манфаатларидан йироқ монархия ҳокимиятига қарши курашга бағишлади ва жамиятни ақл-заковат асосида ўзгартириш мумкинлигига ишонди. Немис олими, маърифатпарвари Гердор «Инсонни тарихи фалсафасига доир ғоялар» асарида Германияда XVIII аср охиригача ҳукм сурган тарихни теологик тушунишга қарши курашди.

Ижтимоӣ фалсафа таракқиётининг иккинчи босқичи XIX асрда илгари сурилган фалсафий ғояларни ўз ичига олади. Бу босқичнинг фалсафий ғояларни ўз ичига олади. Бу босқичнинг ўзига хос томони шуки, жамият ҳақидаги узок тарих давомида тўпланган фалсафий билимлар ижтимоӣ фалсафанинг фан

¹ Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I қисм. Т., 2004 йил 264-бет.

сифатида фалсафа бағридан ажралиб чиқишга, мустақил илм соҳасига айланишига сабабчи бўлади. Шу даврдан ижтимоий фалсафанинг предмети, муаммолари доирасини ишлаб чиқиш бошланди.

Ижтимоий фалсафанинг мустақил илм соҳасига айланишида олимлар Гегель, Маркс, Кант, Спенсерларнинг ўрни катта бўлди.

Гегель Вилгельм Феридрих (1770-1831 йиллар) немис классик фалсафасининг йирик намоёндаси Гегель ўзининг «Рух фономенлогияси» «Тарих фалсафаси» асарларида жамиятни фалсафий англашнинг яхлит тизимини ишлаб чиқди. У жамият тарихининг тарихий жараёнларнинг моҳияти, умуман жамият, унинг таркибий тизимини, фуқаролик жамият, давлатни бошқариш усули, ахлоқ, оила ҳақидаги чуқур таҳлилга асосланган фалсафий билимларни ишлаб чиқди.

Гегель ижтимоий фалсафани фан даражасига олиб чиқди.

Ижтимоий фалсафанинг шаклланиши ва тараққиёти К.Маркс номи Блан бевосита боғлиқ. У жамиятга материалистик ёндашиш асосида ўзига хо таълимоти жамият фалсафаси – тарихий материализм таълимотини ишлаб чиқди. У жамиятни мураккаб таркибий тизимига эга ижтимоий организм сифатида таърифлади. Унинг фикрича жамият тараққиёти – табиий – тарихий жараён бўлиб ҳисобланади. Жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий фалсафий таҳлили асосида жамият тараққиётининг объектив, қонуний характерга эга эканлигини асослаб берди ва шу асосда жамиятлар тараққиёти ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг тараққиёти ва алмашинуви тарихидан иборат, деган хулосага келди ва идеал жамиятни камунизм ғоясида ифодалади. Маълумки, олимлар, файласуфларни азал-азалдан Тенглик, Адолат, Эрк, Озодлик, Фаровонлик қарор топган идеал жамиятни орзу қилганлар ва бундай жамиятга эришишнинг йўллари ҳақидаги турли-туман қарашларни илгари сурганлар. Маркс ғояларида ҳам айнан шундай идеал жамият ҳақидаги фикрлар баён этилган. Лекин Маркс таълимотида ижтимоий жараёнларга синфийлик асосида ёндашув, синфий кураш, пролетариат диктатураси ва синфсиз жамиятга ўтиш ғояси унинг тарихий чекланганлиги, инсоният манфаатларига зид келишини кўрсатди. Бу нарса Марксизм таълимотининг қадрсизланишига олиб келди. Лекин булардан қатъий назар

марксизм таълимоти ижтимоий фалсафанинг муҳим муаммоларини кўтариб чиққанлиги билан характерланади.

Ижтимоий фалсафанинг фан даражасига кўтарилишида Ғарб фалсафасининг йирик вакили, француз файласуфи Огнест Кант (1798-1857) ўзига хос ўрни бор. Унинг қарашларида жамиятнинг фалсафий таҳлили алоҳида ўрин тутди. Кант ўзининг «Позитив фалсафа курси» (6 жилдли) китобида жамиятни мураккаб тузилишга эга тафаккур шакллари воситасида ривожланиб боровчи организм, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича фан ва фалсафа жамият қонунларини билиб олиш керак. У жамият тараққиётини илм тараққиёти билан боғлайди ва жамият позитив илмлар асосида қайта қурилади, деб ҳисоблайди.

Ижтимоий фалсафанинг муаммолари инглиз файласуфи ва социологи Герберт Спенсер (1820-1903) асарларида ўз ечимини топган. Спенсер «Ижтимоий статистика», «Социология асослари» китобларида жамиятга органик ёндашув ғоясини ишлаб чиқди. У жамият худди тирик фанизм каби фаолият кўрсатади, унинг ҳар бир элементи маълум функцияларни бажаради, деб ҳисоблайди. Ижтимоий тараққиётнинг асосий қонуни, Спенсер фикрича энг мослашувчан жамиятларнинг қурашидир.¹

XX асрда ижтимоий фалсафа тараққиёти бир қатор йўналишларда ўз ифодасини топади. Аввало бу даврда ижтимоий фалсафа марксизм ғоялари ривожли кузатилади. Маркснинг қарашларини мафкуралаштириш коммунизм ғоялари ҳаётга тадбиқ этилди. Маркс таълимотидаги ижтимоий ҳодисаларга синфий ёндашув инсоният бошига катта қулфатлар келтиргани яқин ўтмасиш тарихимиздан маълум.

XX асрда ижтимоий фалсафа билан биргаликда социология ривожлана бошлади; турли-туман таълимотлар илгари сурилди. Буларга Непозитивизм, психологик социология, индустриал социология йўналишидаги қарашларни киритиш мумкин.

Шу ўринда ижтимоий фалсафа билан социология орасидаги умумийлик ва фарқни аниқлаш лозим бўлади.

¹ Қаранг. Қомусий луғат. – Т, «Шарқ», 2004 йил, 377-бет.

Ижтимоий фалсафа жамият, инсон, ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий билишнинг энг умумий қонунлари тўғрисида баҳс юритадиган. Ижтимоий фалсафа социология учун умумназарий асос бўлиб хизмат қилади. Жамиятнинг моҳияти, ички тараққиёти қонуниятларини билмай туриб, аниқ жамият ва ундаги ижтимоий муносабатларни тўғри тушуниш мумкин эмас. Агар ижтимоий фалсафа жамият ҳақидаги назариялар, таълимотларни ифодаласа, социологияни аниқ жамият, ундаги ижтимоий алоқа ва муносабатлар қизиқтиради. Социология фанининг асосчиси француз файласуфи ва социологи Эмил Дюркгейн (1858-1917) ҳисобланади. У жаҳонда биринчи социология профессори, «Социология йилномаси» журналининг асосчиси.

Социологиянинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши инглиз олими Герберт Спенсер номи билан боғлиқ. У биринчи бўлиб, «Социологиянинг асосланиши» асарида социология фанининг предмети, муаммолари, вазифаларини аниқлаб берди. Унга кўра социологиянинг вазифаси жамиятнинг энг умумий эволюция қонунларини очишга хизмат қиладиган социал фактлар ва социал жараёнларни ўрганади.

XX асрдаги ижтимоий-фалсафий билимларнинг шаклланиши ва тараққиётида немис олимлари О.Шпенглер (1890-1936) ва Карл Ясперс (1883-1969), француз файласуфлари Анри Бержоу (1859-1941) ва Карл Ясперс қарашлари муҳим ўрни тутди.

Освальд Шпенглер «Европанинг сўниши» асарида маданият ва цивилизацияни ўзаро бир-бирига қарама-қарши қўяди. XX асрдаги ижтимоий фалсафий қарашларда инсон муаммосига алоҳида эътибор қаратилган. Ижтимоий тараққиётда инсон ақлу-заковатининг ўрни, инсон қадрияти, инсонпарварлик, гуманизм ғоялари ижтимоий-фалсафий қарашларнинг асосий ташкил этади.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичи жаҳон миқёсида мустамлакачиликнинг яширилиши, жаҳон ҳаритасида янги, мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ижтимоий-фалсафий қарашларнинг фикрлар тараққиётига туртки бўлди.

СССР нинг емирилиши, Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиш ижтимоий тараққиётга янгича ёндашувни талаб қилади.

Жамият, ижтимоий тараққиёт муаммоларига ўзига хос ёндашув Республика Президенти Ислон Каримов асарларида ўз ифодасини топган.

Ислон Каримовнинг ҳозирги замон жамияти, жаҳон миқёсида кечаётган ижтимоий жараёнлар, мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистоннинг ўзига хос ижтимоий тараққиёт йўли, ижтимоий тараққиётнинг «ўзбекча модели» ҳақидаги қарашлари ижтимоий-фалсафий билимлар ривожланишида муҳим ўрин тутди.

3-мавзу: Жамият – яхлит тизим сифатида

Режа:

1. Жамиятнинг моҳияти.
2. Жамият ҳаёти, унинг асосий соҳалари.
3. Ахборотлашган жамият ва фуқаролик жамияти тушунчалари, моҳияти.
4. Ўзбекистонда барпо этилаётган эркин фуқаролик жамияти

Таянч тушунчалар

Жамият. Фуқаролик жамияти. Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти. Жамиятнинг сиёсий ҳаёти. Жамиятнинг маънавий ҳаёти. Ахборотлашган жамият. Очиқ жамият. Ёпиқ жамият. Фуқаролик жамияти

Адабиётлар

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 170-188-бет.

2. Ислон Каримов Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришининг асосий йўналишлари. – Т., «Ўзбекистон» 2002йил.

3. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 3 – 9 бетлар.

4. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 247-255 бетлар.
5. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НЖИУ, 2005 йил, 281-186 бетлар.
6. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 62-82 бетлар.
7. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ», 2004 йил.

Назорат учун саволлар:

1. Жамиятнинг моҳиятини қандай тушунасиз?
2. «Жамият – яхлит тизим» фикрининг маъносини шарҳланг.
3. Жамият ҳаётининг асосий соҳалари қайсилар?
4. Жамиятнинг иқтисодий ҳаётига нималар киради?
5. Жамиятнинг маънавий ҳаёти таркибига нималар киради?
6. «Очиқ жамият» қандай жамият?
7. «Ёпиқ жамият» деганда қандай жамиятни тушунасиз.?
8. Фуқаролик жамияти қандай жамият?

Фалсафа жамиятни объектив оламнинг таркибий қисми сифатида ўрганади. Ижтимоий фалсафа аввало жамият, унинг моҳияти, тараққиёт қонунларини ўрганадиган фалсафанинг махсус соҳаси бўлиб ҳисобланади.

Жамият муаммоси қадимдан одам ларни қизиқтириб келган. Кишилиқ жамиятини ўрганадиган фан соҳалари кўп. Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти иқтисодиёт назарияси, унда кечадиган тарихий жараёнлар тарих, жамиятни бошқариш соҳаси «Давлат ва ҳуқуқ назариясининг тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий фалсафа бошқа фанлардан фарқли ўлароқ жамиятни яхлитликдан иборат бўлган тизим сифатида ўрганади ва бу тизимга хос бўлган қонунларни ечишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Жамият Қадимий Юнон фалсафасининг муҳим муаммоси бўлиб ҳисобланади.

Платон таълимотида жамият, давлат масалалари муҳим ўрин тутди. Платон жамиятга тизим сифатида ёндашади ва бу тизимни жамиятнинг таркибий тизимини, давлат бошқаруви ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

Қадимий Юнон файласуфи Аристотель жамиятни ўрганиш билан боғлиқ бўлган фанларни ишлаб чиққан ва «Метофизика» деб номлаган. Бу фанлар орасида сиёсатга алоҳида ўрин берган. Унинг фикрича, жамият сиёсий мавжудотлардан ташкил топган.

Амир Темурнинг «Темур тузуклари» да жамият, унинг иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаёти, жамият ҳаётини ташкил этиш тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

Жамият ҳақидаги илмий-фалсафий қарашлар Марказий Осиёлик буюк мутафаккир олимлар томонидан илгари сурилган.

Буюк олим Абу Наср Фаробий асарларида жамият муаммоси чуқур фалсафий таҳлил қилинган. У жамиятнинг келиб чиқиши асосида табиий эҳтиёжни қондириш ётади, деган назарияни илгари сурган.

Табиий эҳтиёж кишиларни бирлашишга, жамоага уюшувига, ўзаро ёрдамга олиб келган. Ўзаро ёрдам туфайли эҳтиёжлар қондирилган. Кишилар ўртасидаги ўзаро ёрдам жамиятни келтириб чиқарган. Инсоният жамияти турли халқлардан ташкил топган бўлиб, улар ўзаро бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, малакалари, хусусиятлари билан фарқланадилар.

Фаробий давлатларни фозил ва жоҳилларга ажратади. Фозил шаҳар юксак ахлоқли ва маърифатли киши томонидан бошқарилиб, бу давлат шаҳар аҳолисининг ўзаро кўмаклашувига, бир-бирига ёрдам беришга асосланади. Одамларга нисбатан уларни бирлаштириб турувчи ибтидо – инсонийликдир. Шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлгани учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.¹

Абу Али Ибн Сино «Ишорат ва танбиқот» асарида инсон ўз шахсий талаблари жиҳатидан бошқалардан ажралган ҳолда яшай олмайди, чунки у инсониятнинг бошқа вакиллари билан муносабатда бўлибгина, уларни қондириши мумкин»² деб ҳисоблайди. У инсонларнинг жамиятда тутган ўрнига кўра 3 гуруҳга бўлади:

¹ Қаранг.: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. – Т., «Ўзбекистон», 1995 йил, 49-бет.

² Ўша ерда 68 - бет

а) Давлат идораларида хизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш иши билан шуғулланувчилар

б) Хомашё ва зарурий машғулотларни ишлаб чиқарувчилар.

в) Давлатни қўриқлаш, уни турли ташқи хужумлардан сақлашни таъминлайдиган харбийлар.

Ибн Сино жамиятнинг пайдо бўлиши кишиларнинг бирдамликка бўлган табиий эҳтиёжидан келиб чиққанлигини кўрсатган.

Абу Райхон Беруний биринчилардан бўлиб цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий-географий муҳитнинг тутган ўрнини асослашга уринган.

У жамиятни «идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишидан иборат» деб билган.

Алишер Навоий ўз асарларида «идеал жамият» қиёфасини чизган.

XIX асрнинг ўрталарида жамият, унинг моҳияти, тараққиёт истиқболларини ўрганиш ҳаётий зарурат даражасига кўтарилди. Иккинчи мавзуда таъкидлаганимиздек, айнан шу зарурият фалсафа фанидан ижтимоий фалсафанинг ажралиб чиқишига ва махсус фалсафий фан сифатида шаклланишига сабаб бўлди.

Гарбий Европанинг Г.Спенсер (1820-1907), Дюркгейм (1858-1917, Георг Вилгельм Гегель (1770-1831), М.Вебер (1864-1920), сингари олимлари, шунингдек К.Маркс (1818-1883), Энгельс (1820-1895) лар жамият ҳаётини мураккаб ижтимоий тизим сифатида тадқиқ этдилар.

Ижтимоий фалсафа жамиятни таҳлил қилишда қуйидаги тамойилларга асосланади:

1) Жамият бир бутун яхлит оламнинг таркибий қисми, борлиқ, табиатнинг ўзига хос кўриниши, одамлар уюшмасининг махсус шакли.

2) Жамият бир бутунликни, яхлитликни ташкил этувчи ижтимоий тизимдир. Фалсафа жамиятни ўрганганда уни яхлитлик сифатида олиб ўрганади ва шу асосда унинг мавжудлиги, тараққиёт қонунларини очиқ беради.

3) Ижтимоий фалсафа жамиятнинг барча томонлари орасидаги алоқадорликлар ва тараққиётни тадқиқ этади.

4) Ижтимоий фалсафа жамият ҳам олам каби узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда, тараққиётида, деб билади, унда кечадиган барча воқеа-ҳодисаларни динамик жараён сифатида ўрганади.

Схема 1

Жамиятни фалсафий таҳлили

Жамият инсонлар учрашувдан иборат бўлган бирлик. Жамият – мақсадлари, орзу-интилишлари, яшя тарзлари муштарак бўлган одамлар оиласидан иборат инсоннинг яшаш мухити

Моддий оламнинг таркибий қисми.

Жамият ўз-ўзини ташкилловчи, ўз-ўзидан ривожланувчи мураккаб тизим

Жамият кишиларнинг ҳаёт тарзлари, фаолиятларнинг барча турлари, уларнинг натижаларини қамраб олади

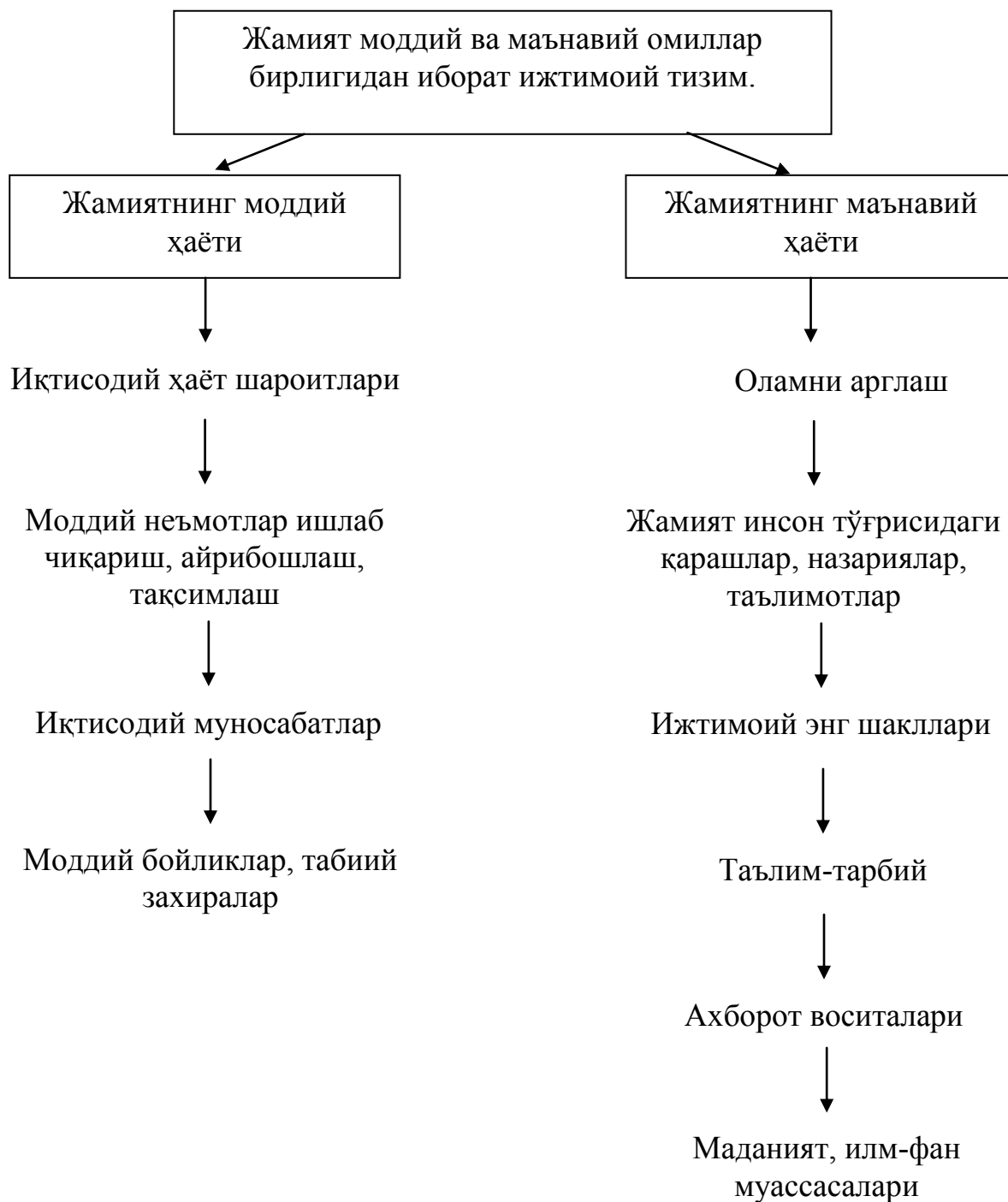
Кишилар ҳаёти ва фаолияти ўтилиши, ҳозир ва келажакдан иборат вақт мезонини акс эттиради.

Жамият кишилараро объектив ижтимоий алоқа ва муносабатларнинг маҳсуми ва кўриниши.

Кишиларао алоқа ва муносабатлар ижтимоий муносабатлар, деб юритилади. Жамият яхмий тизим сифатида моддий ва маънавий омиллар бирлигида ташкил топган.

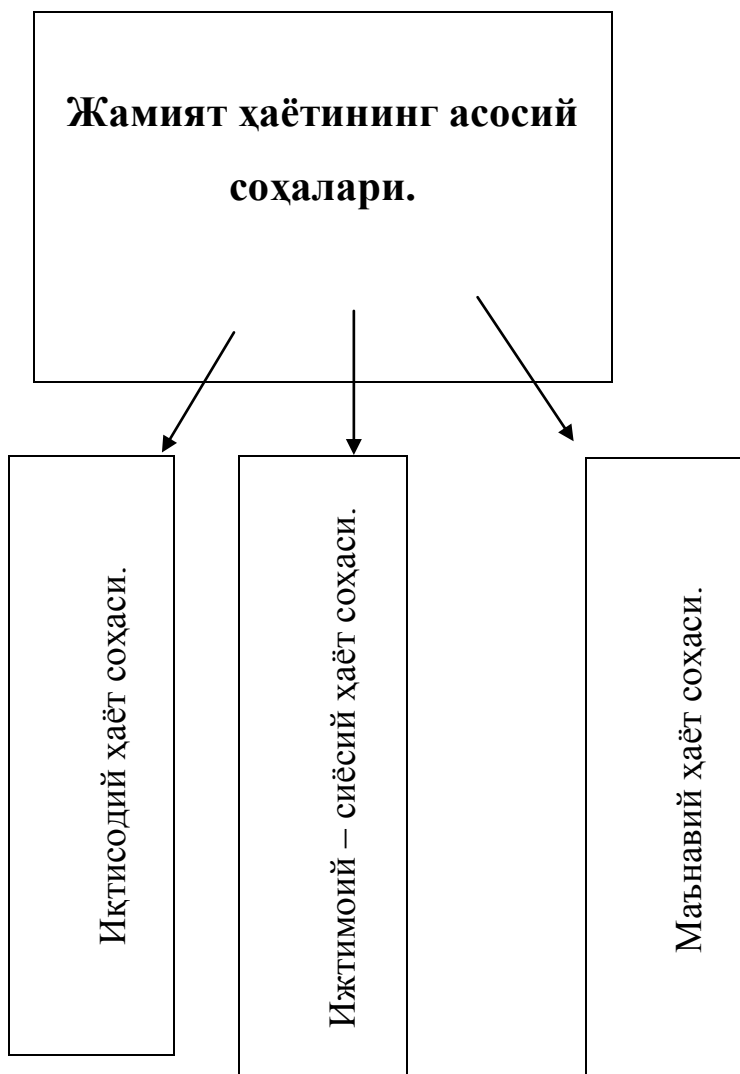
Схема 2.

Жамият ҳаёти мураккаб тузилишга эга жамият ҳаётининг асосий соҳалари деганда иқтисодий, ижтимоӣ, сиёсий, маънавий соҳалар назарда тутилади.

Жамият ҳаётининг соҳаларини қуйидаги схемада ифодалаш мумкин.

Схема 3.

Иқтисодий ҳаёт соҳаси жамиятдаги мавжуд моддий ишлаб чиқаришни назарда тутди. Ҳамда жамият ҳаётининг иқтисодий шароитларини яратишдан иборат бўлган мураккаб ижтимоӣ жараёнларни ўз ичига олади.

Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти деганда ундаги мавжуд турли бирликлар, гуруҳларнинг ҳаёти ҳамда, улар орасидаги турли-туман ижтимоий алоқа ва муносабатлар назарда тутилади.

Жамиятнинг сиёсий ҳаёт соҳаси кишилар, сиёсий кучлар-синфлар, миллатларнинг ўзаро сиёсий муносабатларини, уларнинг давлат ҳокимиятини қўлга киритиш ва мустаҳкамлаш борасидаги онгли фаолиятларини қамраб олади.

Жамиятнинг маънавий ҳаёт соҳаси унда мавжуд маънавий ишлаб чиқариш ва унинг натижалари хилма-хил қарашлар, ғоялар, таълимотлар, фан, адабиёт, санъат, таълим-тарбия каби) ни қамраб олади.

Жамиятлар очик жамият, ёпиқ жамият, ахборотлашган жамият, фуқаролик жамияти каби шакл ва кўринишларга эга.

Очик ва ёпиқ жамият тушунчаларини ижтимоий фалсафага инглиз олими Карл Боннер (1902-1994) киритган. У ёпиқ жамиятни тоталитар сиёсий тузумнинг маҳсули сифатида таърифлайди. Очик жамиятда жамият фуқаролари шахс ҳисобланади. Унда муайян қарорларни қабул қилишда фуқаролар қатнашадилар. Карл Боннер очик жамиятни бозор иқтисоди (бозор эркинлиги) билан боғлайди. Унинг фикрича дунёда инсонпарварлик тамойилига асосланган ижтимоий тузумни ташкил этиш учун инсоният бешта муҳим вазифани адо этиши зарур:

1. Эркинликни мустаҳкамлаш, ундан келиб чиқадиган масъулиятни англаш;
2. Дунёда тинчлик ўрнатиш;
3. Қашшоқликка қарши кураш;
4. Демографик «портлаш»га қарши кураш;
5. Зўравонликка қарши таълим-тарбияни жадаллаштириш.¹

Ахборотлашган жамият аслида америкалик файласуф, социолог Олвин Пафлер (1928 йилда туғилган) томонидан истеъмолга киритилган, у постиндустриал жамиятни ахборотлашган жамият, деб атарди.

Ахборотлашган жамият деганда информация, ижодиёт ва интеллектуал технологиянинг аҳамияти ортиб борган жамият назарда тутилади. Бу жамият

¹ Фалсафа. Ёомусий лу²ат.-Т., «Шарі», 2004 йил, 331-332-бетлар

компьютерлар, лазер техникаси, биотехнология, ген инженерияси, информатика, электроника, телевидеокоммуникация ривож билан боғлиқ равишда мавжуд бўла олади. Бу жамиятда асосий эътибор машиналарни ўзгартиришга эмас, балки кишилар онги ва маданиятини ўзгартиришга қаратади.

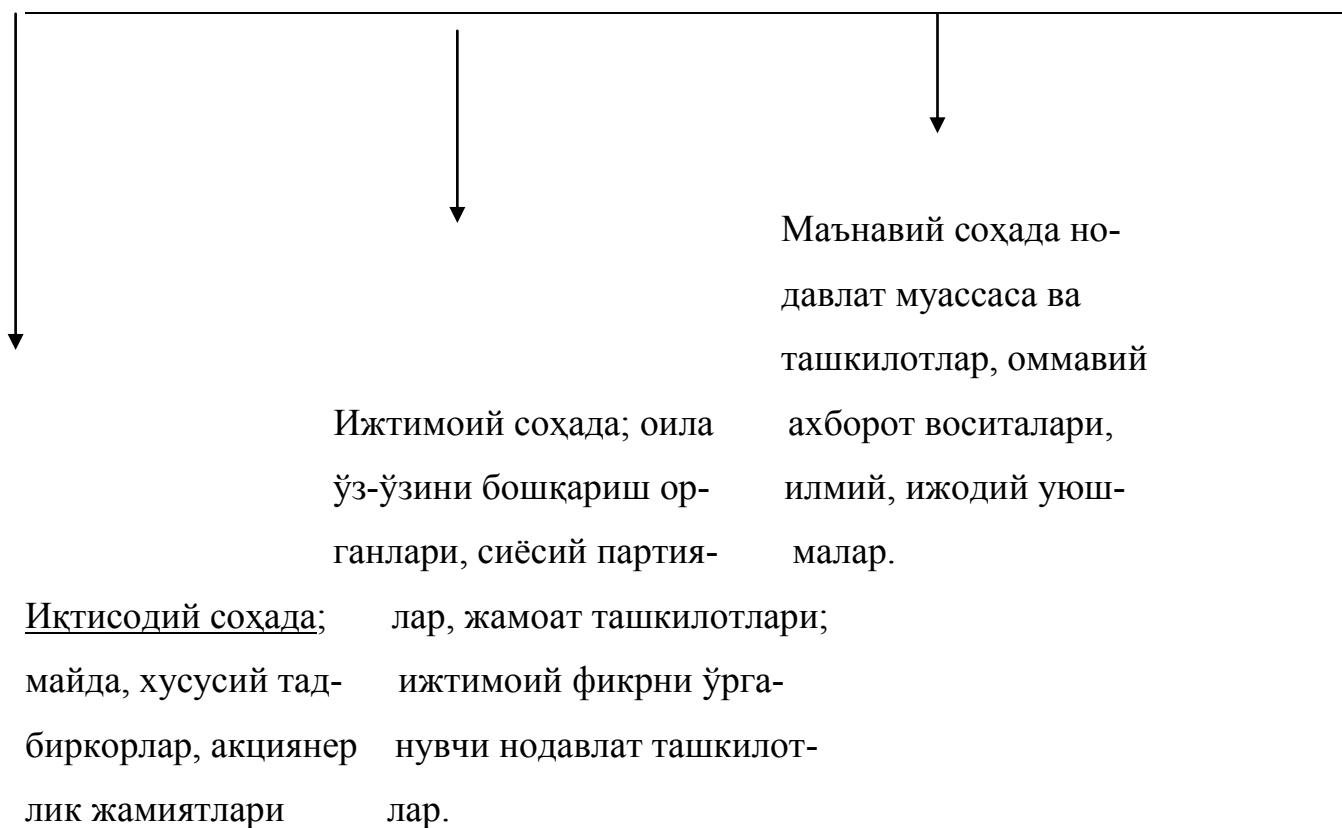
Фуқаролик жамияти деганда – мамлакатнинг ҳар бир фуқаросига иқтисодий ва сиёсий турмушини ўз ихтиёри асосида қуришга тўла эркинликни кафолатловчи маълум ижтимоий тизим назарда тутилади. Фуқаролик жамиятида давлат фаолияти юзасидан фуқароларнинг назорати ўрнатилади, давлатнинг кўпгина функциялари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига ўтади.

Фуқаролик жамияти инсоният цивилизациясининг маҳсули ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти мураккаб тузилишга эга бўлган жамият.

Схема 4.

Фуқаролик жамияти таркиби

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамиятини қуриш бўйича катта ишлар амалга оширилмоқда. Эркин фуқаролик жамияти қонун устувор,

ижтимрий адолат ҳукмрон бўладиган, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий ўринга кўтарилган жамиятдир.

Республика Президенти Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли;

Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари;

«Ўзбекистоннинг XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», рисолаларида эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш йўллари ва бу соҳадаги вазифалар илмий жиҳатдан асосланган.

Биз қураётган эркин фуқаролик жамиятининг мазмун моҳияти Президент И.Каримов томонидан шундай таърифланади: «Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади».¹

4- мавзу: Жамият ҳаёти ва тараққиётининг табиий ва ижтимоий омиллари

Режа:

- 1.Фалсафа ва фан тарихида жамият, табиат, инсон орасидаги боғлиқлик ва алоқадорликнинг қўйилиши.
2. Табиат ва жамият, улар орасидаги узвий алоқадорлик.
3. Географик муҳит ва унинг жамиятга таъсири

Таянч тушунчалар

Географик муҳит. Беосфера. Ноосфера. Натуралистик оқим. Географик детерминизм. Географик сиёсат. Экологик сиёсат. Демография. Биосфера. Ноосфера. Урбанизация. Рурализация.

Адабиётлар

¹ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 173-бет.

1. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 110-137, 227-252-бет.

2. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, ВЛАГОС, 1998 йил, 19-20, 119-127, 177-190 бетлар.

3. В.С. Барулин. Социальная философия. – Москва, ФАКР-ПРЕСС, 1999 йил, 351-392 бетлар.

4. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 йил.

5. Falsafa. – Toshkent, 2006 yil, 356-361 betlar.

Назорат учун саволлар:

1. Ноосфера нима?

2. Жамият ва табиат орасидаги алоқадорлик нималарда намоён бўлади?

3. Географик муҳит нима?

4. Биосфера нима?

5. Географик муҳит ва жамият орасидаги алоқадорлик нималарда намоён бўлади?

6. Географик детерминизм фалсафий оқимининг моҳияти.

7. Географик сиёсат нима?

8. Экологик сиёсати тушунчасининг маъноси.

9. Аҳоли зичлиги ва унинг жамиятдаги ўрни.

10. Мальтусчилик ва неомальтусчилик назарияларининг моҳияти?

11. Демографик омилнинг жамиятга таъсири намаларда намоён бўлади?.

Жамият ҳаёти ва тараққиёти билан табиат орасидаги алоқадорлик ижтимоий фалсафанинг муҳим муаммолари доирасига киради.

Аввало жамият табиат эволюциясининг маҳсули ва кўриниши, объектив борлиқнинг шакли бўлиб ҳисобланади. Жамият ажралиб чиққан. Жамият табиат билан алоқадорликсиз мавжуд бўла олмайди ва яшай олмайди. Жамият билан табиат орасидаги алоқадорлик табиий омилларнинг жамиятга таъсири тарзида

намоён бўлади. Жамиятга таъсир этувчи омиллар деганда, а) географик муҳит; б) аҳоли зичлиги ва уларнинг жамиятга таъсири назарда тутилади.

Жамият ва табиат диалектик бирликда, ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисининг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бу боғлиқлик:

а) жамиятнинг генезисада ўз ифодасини топади.

б) айнан анна шу туфайли жамият ва табиатдан нарсалар тузилишидаги умумийликда намоён бўлади.

1) Одам ва ҳайвон тирик табиат вакиллари сифатида тузилишига кўра ўхшаш, айна вақтда унинг ҳаётий функциялари ҳам ўзаро бири иккинчисига ўхшаш (масалан: нафас олиш, овқат ҳазм қилиш, ўзаро мода алмашиш ва ҳ.к.)

2) Жамият табиатдан ташқарида, унга боғлиқ бўлмасдан мавжуд бўла олмайди. Инсон табиат туфайли, табиат бағрида яшайди ва фаолият кўрсатади.

3) Табиат ҳам, жамият ҳам моддий, улар яхлит моддий оламнинг кўринишлари.

4) Табиатда ҳам, жамиятда ҳам тараққиётнинг умумий қонунлари амал қилади.

Биз фалсафа курсида табиат ва жамият қонунлари, улар ўртасидаги умумийлик ва фарқлар билан танишган эдик.

Жамият билан жамият орасидаги узвий алоқадорлик тарихини тўрт даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) Ўзлаштириш босқичи;
- 2) Аграр босқичи;
- 3) Индустриал босқичи;
- 4) Ноосфера даври.

Табиат, табиий муҳақидаги қарашлар биосфера тўғрисида таълимотда ўз ифодасини топган.

Биосфера тушунчасини биринчи бўлиб австриялик олим, геолог Эдуард Зюс истеъмолга киришган ва уни ернинг жонли қобиғи, деб таърифлаган. Биосфера таълимоти академик Владимир Вернадский (1863-1945) томонидан ривожлантирилган. Вернадский биосферани организмлар тарқалган Ер

сайёрасининг жонли қобиғи, деб таърифлаган. Биосферанинг юқори ривожланиш босқичини, яъни табиатнинг инсон ақлий фаолияти соҳасига айланишини ноосфера, деб атаган. Демак, ноосфера табиат ва жамият орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатда инсон онгли фаолиятининг тараққиётининг бош омилига айланиши назарда тутилади. «Ноосфера» тушунчаси XX асрнинг 20-йилларида француз олимлари Эдуард Лерда ва Пьер Гейяр де Шарденлар томонидан истеъмолга киритилган. Ноосфера тўғрисидаги таълимот академик В.Вернадский томонидан ишлаб чиқилган. Ноосфера, яъни «онг соҳаси» нинг таркибига:

- а) инсон ва унинг фаолияти, турли шакл ва кўринишларда намоён бўладиган инсон онги;
- б) техника;
- в) маданий-иқтисодий комплекслар;
- г) инсон таъсири объекти ҳисобланган нотирик ва тирик табиат қисми.

Схема 1:

Маданий-иқтисодий комплекслар

Жамиятга таъсир этадиган табиат омили – географик муҳит ҳисобланади. Табиатнинг жамиятга таъсирининг муҳим томонини географик муҳит ташкил этади. Географик муҳит муайян тарихий даврда инсон ва жамият ҳаёти кечадиган макон. «Географик муҳит» тушунчаси ижтимоий фалсафага олимлар Э.Реклю ва Л.М.Мечников томонидан киритилган.

Географик муҳит инсон ҳаёти учун зарур бўлган табиат элементлари мажмуаси, ижтимоий муносабатлар кечирган табиий макон. Географик муҳит билан жамият орасидаги узвий боғлиқ, алоқадорлик диалектик характерга. Бунинг маъноси шуки, географик муҳит жамиятга, жамият ҳам ўз тавбатида географик муҳитга ўз таъсирини ўтказади.

Жамият табиатдан озиқ-овқат маҳсулотларини, ишлаб чиқариш воситалари учун хомашёларни ва энергия манбаларини олади. Географик муҳит ишлаб чиқаришга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. географик муҳитнинг жамиятга таъсири қуйидагиларда намоён бўлади:

1) Географик муҳит ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатади. Бу таъсир меҳнат тақсмотининг чуқурлашиб борувида ишлаб чиқариш турли соҳаларининг жойланиши ва тараққиётида намоён бўлади.

2) У меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсатади. Буни об-ҳаво шароитларининг ишлаб чиқаришга таъсири мисолида кўриш мумкин. Айнан табиий ҳодисалар инсон фаолияти натижаларини йўққа чиқариш мумкин. (Масалан: сув тошқини, қурғоқчилик ва ҳ.к.).

3) Географик муҳит, табиий шарт-шароитлар ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг тезлашуви ёки секинлашувига таъсир кўрсатади.

4) Географик муҳит инсон қобилиятларининг тараққиётига таъсир кўрсатади. Бу таъсир аввало ижтимоий онгнинг шаклланиши ва тараққиётида намоён бўлади. Айни вақтда географик муҳит жамият маънавий ҳаётига таъсир қилади.

5) Географик муҳит жамият тараққиёти темпларига ўз таъсирини ўтказади. У жамият тараққиётини тезлаштириши ёки секинлаштириши мумкин.

6) Географик муҳит ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларига таъсир кўрсатади. Масалан, Марказий Осиё минтақасида табиий шарт-шароитлар жуда қадимлардан бошлаб суғорма деҳқончиликнинг ривожланишига имконият яратган.

7) Географик муҳит жамиятнинг ижтимоий-руҳий қиёфасига таъсир кўрсатади.

Жамиятнинг географик муҳитга таъсири инсон фаолияти ва унинг натижаларида намоён бўлади. Инсоннинг табиатга таъсири экология фаолият, деб юритилади. Экологик фаолият табиатга ижобий ва салбий таъсир тарзида намоён бўлади. Жамият ва инсон эҳтиёжларни қондириш зарурати экологик фаолиятни юзага келтиради.

Экологик фаолият ё табиат билан жамият орасидаги мувозанат сақлашга ёки бу мувозанатнинг емирилишига хизмат қилиши мумкин. Шунга кўра инсоннинг табиатга муносабати икки шаклда:

а) оқилона

б) вахшиёна муносабатда намоён бўлиши мумкин.

Экологик фаолият, унинг қандай характерга эгаллиги ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти даражасига, шунингдек ижтимоий-иқтисодий муносабатлар характериға боғлиқ бўлади.

Жамиятға географик муҳитнинг таъсирини мутлақлаштириш географик детерминизм ёки географизм фалсафаси оқимида ўз ифодасини топган. Географизм оқими XVIII асрнинг бошларида шаклланди. Бу оқимнинг фалсафий моҳияти француз олими Шарль Лук Монтескье (1689-1755) асарларида ўз ифодасини топди. Мазкур оқим намоёндаларига XIX аср инглиз олими Бокль (1821-1862), Э.Реклюларни киритиш мумкин. Бокль социологиянинг географик мактаби намоёндаси. У айрим халқларнинг тарихий тараққиёти хусусиятларини табиий омиллар (ландшафт, тупроқ, иқлим ва озик-овқатлар) таъсири билан изоҳлайди.

Географизм оқими ўзи шаклланган давр XVIII асрда прогрессив ўрин тутган, чунки у жамиятни диний тушунишға қарши қаратилган оқим эди.

Географик муинг жамиятға таъсири геополитика (геосиёсат) ижтимоий-фалсафий йўналишида ўз ифодасини топди. Геополитика XX асрнинг 30 йилларида Германияда шаклланади. Бу оқимнинг мақсади нацистларнинг босқинчилик сиёсатини оқлашдан иборат эди.

Аслида «геополитика» атамасини фанға швециялик олим Р.Челлен олиб кирди. Бу атама 1-жаҳон уруши арафасида кенг қўллана бошланди.

Немис олими Ф.Ретцел(1844-1904) давлат сиёсати ва мамлакатнинг географик вазияти орасидаги ўзаро алоқадорлик масаласини кўтарди. У халқларда «алоҳида маконни хис қилиш» қобилияти мавжудлигини эътироф этгани ҳолда ўз чегараларини кенгайтиришға интилаётган халқларға эътибор қаратди. К.Хаусхофер (1869-1946) моҳиятан тажавузкорлик табиатига эға бўлган «немис миллати ҳаётий макони» ҳақидаги гипотезани ишлаб чиқди.

XX асрнинг 80-йилларида геосиёсат – янгича моҳият касб эта бошлади. Геосиёсат назарияси давлат сиёсатида ўз ифодасини топа бошлади.

Аҳолии зичлиги, жамият ҳаёти ва тараққиётига таъсир кўрсатадиган табиий омил ҳисобланади.

Давлат сиёсатининг муҳим томонларидан бири географик сиёсатнинг асосий йўналишидан экологик сиёсат бўлиб ҳисобланади.

Экологик сиёсат:

- а) Сув, ҳаво, тупроқ, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишда;
- б) Чиқиндисиз технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этишда;
- в) Экологик таълим ва тарбияни такомиллаштиришда намоён бўлади.

Географик сиёсат кенг маънодаги тушунча бўлиб давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатларида ўз ифодасини топади.

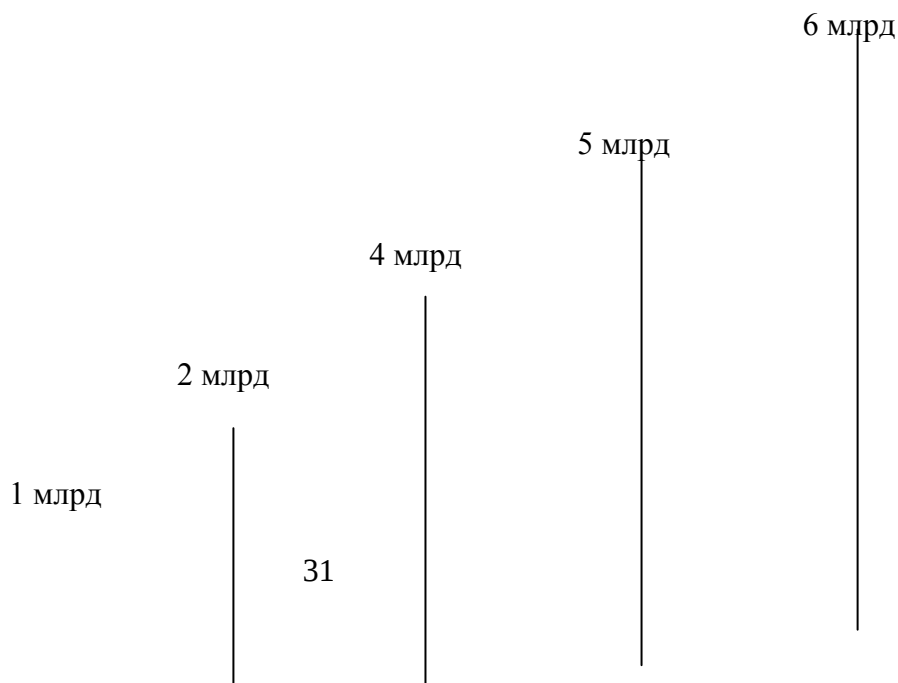
Аҳоли зичлигини жамият ҳаёти ва тараққиётга таъсир кўрсатадиган муҳим табиий омилдир.

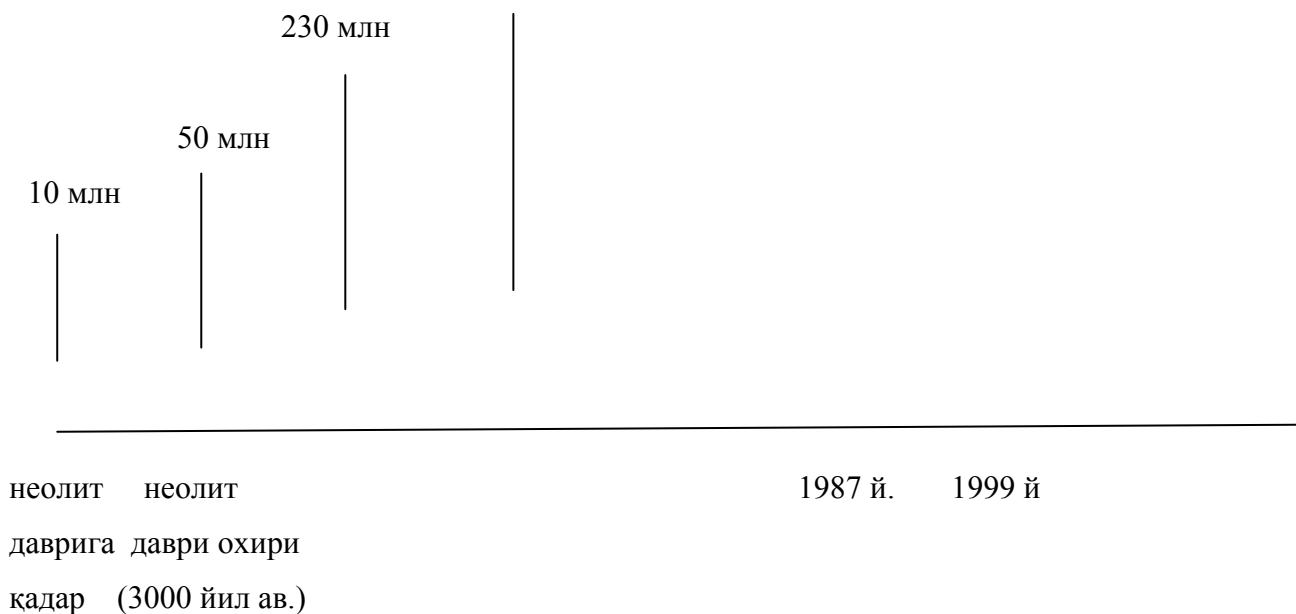
Аҳоли зичлиги деганда муайян ҳудудда, мамлакат ёки ер юзида яшовчи кишиларнинг мажмуи назарда тутилади. Аҳоли зичлиги деганда унинг сони, муайян ҳудудга нисбатан зичлик даражаси, сонининг ўсиш суръатлари, жинс, ёш хусусиятлари, маданий тараққиёт даражаси каби хислатлар назарда тутилади. Аҳоли динамикасини ўрганадиган махсус фан соҳаси – демография Фани мавжуд.

Демография Фани маълумотларига кўра инсоният Ер юзида деярли 2 млн йилдан бери истиқомат қилиб келади.

Дунё аҳлисининг ўсиб бориш суръатлари

Схема 2.

2025 йилда аҳолининг сони 8 млрдга етади, деб тахмин қилинмоқда.¹

Аҳоли зичлиги омилининг жамиятга таъсири ижтимоий тараққиётнинг тезлашуви ёки секинлашувида намоён бўлади.

Аҳоли зичлигининг жамиятга таъсири «аҳоли-иқтисодиёт» ва «иқтисодиёт-аҳоли» тизимида яққол намоён бўлади.

Аҳоли зичлигининг ортиб боруви умумий тарзда этганда ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётида ўз ифодасини топади. Лекин аҳоли зичлиги унинг кўп, камлиги билангина ўлчанмайди.

Аҳоли зичлигининг жамиятга таъсири «демографик омил» тушунчасида ўз ифодасини топди.

Демографик омил кўп қиррали тушунча бўлиб, қуйидагиларни ҳисобга олишни тақазо этади:

- а) Аҳолининг сони ва зичлиги;
- б) Ёш хусусиятлари;
- в) Саломатлик даражаси;
- г) Билим (маълумот) даражаси;
- д) Яшаш манзиллари

¹ О.Г.Данильян, В.М.Гараненко. Философия. – Москва, ЭКСМО, 2005 йил, 312 бет.

е) Урбанизация ва рурализация жараёнлари;

ж) Миграция жараёнлари ва ҳ.к.

Аҳоли омилининг жамиятга таъсири унинг барча соҳаларида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан аҳоли омилининг иқтисодий, ижтимоий – сиёсий, маънавий ҳаёт соҳаларига, таъсири ҳақида гапириш мумкин.

Аҳоли сонининг тобора ортиб боруви турли-туман фалсафий қарашларда ўз ифодасини топган. XVIII асрдан бошлаб олимларни «Аҳоли сонининг ортиб борувига қандай ёндашмоқ лозим» деган савол қизиқтирган. Мальтусчилик ва неомальтусчилик назарияларининг шаклланишига олиб келган.

Инглиз иқтисодчиси Томас Мальтус (1760-1833) «Аҳоли зичлиги қонунияти тажрибаси» асарида аҳолининг тез суръатлар билан ўсиб бориши демографик портлашга сабабчи бўлиши мумкин. Чунки аҳоли сонининг тез суръатлар билан синиб бориши озик-овқат маҳсулотларининг етишмаслигига олиб келиши мумкин. Шунинг учун туғилишни чеклаш йўли билан бошқариш лозим, деган хулосага келди.

XX асрда Ғарбда неомальтусчилик қарашлари кенг ёйилди. 1971 йилда Ж.Форрестернинг Рим клубига тавсия этилган. «Дунё динамикаси» деб номланган ҳисоботида инсоният ҳақиқатан ҳам инқироз олдида турибди. Шунинг учун аҳоли ўсишини чегаралаш йўли билан хомашё захиралари мувозанатини сақлаш ҳақидаги фикр илгари сурилди.

Ҳақиқатан ҳам, географик муҳит ва демографик омилнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини инкор этиш мумкин эмас. Айни вақтда уларнинг жамиятга таъсирини мутлақлаштириш ҳам ноўрин.

Жамият мураккаб ижтимоий организм. Унинг шаклланиши ва тараққиётида табиий омилларнинг тутган ўрнини инкор этмаган ҳолда жамиятга таъсир этадиган ижтимоий омиллар ҳам мавжудлигини эътиборга олмоқ лозим. Моддий ишлаб чиқариш, маданият, кадриятлар, миллий ғоя жамият ҳаёти ва тараққиётига таъсир кўрсатадиган ижтимоий омиллардир.

5-мавзу: Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти

Режа:

1. Жамият иқтисодий ҳаётининг асоси ва қонунлари.
2. Моддий иқтисодий ишлаб чиқариш: усули ва таркибий тузилиши.
3. Ишлаб чиқариш муносабатлари ва унинг ўзига хос томонлари.
4. Бозор муносабатлари ва мулкчиликнинг хилма –хил шакллари.

Таянч тушунчалар

Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти, моддий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарувчи кучлар, ишлаб чиқариш муносабатлари, мулк, техника, технология, меҳнат тақсимооти.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – Т., «Ўзбекистон», 2001 йил, 15-бет.
2. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон», 1992 йил.
3. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 188-210, 227-252-бет.
4. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. – Т., 2001 йил, 4-9-бетлар.
5. Фалсафа. Ўқув қуланма – Т., «Шарқ», 1999 йил, 255-258 бетлар.
6. С.Э.Крапивенский Социальная философия.-Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 83-112 -бет.

Назорат учун саволлар:

1. Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти «тушунчаси нима» ни ифодалайди.
2. Жамият иқтисодий ҳаётининг асосида нима ётади?
3. Моддий ишлаб чиқаришнинг моҳиятини қандай тушунасиш?
4. Иқтисодий ишлаб чиқариш усули нима, таърифланг.
5. Техника, технология тушунчаларини изоҳланг?
6. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг моҳияти ва таркибий тузилиши.
7. Моддий ишлаб чиқариш қандай заруратни ифодалайди?

8. Ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини нима ташкил этади?

9. Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти даражасининг ишлаб чиқариш муносабатлари характерига мувофиқ келиши қонунининг мазмуни ва амал қилиш хусусиятларини изоҳланг.

Кишиларнинг ўз моддий ҳаёт шароитларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча фаолият турлари ҳамда шу жараёнда шаклланадиган ижтимоий муносабатлар жамиятнинг иқтисодий ҳаёт соҳасини ташкил этади.

Жамият моддий ҳаёт соҳасининг асосини моддий ишлаб чиқариш деганда аввало инсон ҳаёти учун зарур бўлган. Моддий неъматларни ишлаб чиқариш назарда тутилади.

Айни вақтда моддий ишлаб чиқариш инсон ҳаётининг ўзини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқаришни ҳам ўз ичига олади.

Жамият моддий ишлаб чиқармасдан туриб яшай олмайди. Моддий ишлаб чиқаришнинг ўзи жамият аъзоларининг моддий ҳаётини эҳтиёжларини қондириш зарурати туфайли юз беради.

Жамият кишилар ҳаёти учун зарур бўлган моддий неъматларни ва ўз-ўзини ишлаб чиқармасдан туриб мавжуд бўла олмайди. Аслида инсоният тарихи тирикчилик воситаларини ишлаб чиқаришдан бошланган. Моддий ишлаб чиқариш 2 асосий таркибий элементдан ташкил топган.

1) Ишлаб чиқаришнинг технологик усули.

2) Иқтисодий ишлаб чиқариш усули.

Ишлаб чиқаришнинг технологик усули деганда кишиларнинг меҳнат предметлари ва меҳнат воситаларига муносабатлари назарда тутилади. Жамият иқтисодий ҳаёти ҳақида фикр юритганда «техника», «технология» тушунчаларидан кенг фойдаланилади.

Немис олими Эрнст Канпа «Инсоният тарихига диққат билан назар ташланса, у бошдан-оёқ меҳнат қуролларини ишлаб чиқаришдан иборат бўлган» деб бежиз ёзмаган. Техника юнонча сўз бўлиб, санъат, маҳорат маъноларида қўлланади.

Техника одамзоднинг турли қуроллар, асбоб-ускуналарни яратиш санъати маъносини ифодалайди. Техника тушунчаси кишилар томонидан ишлаб чиқарилган асбоб-ускуналар, меҳнат қуролларига нисбатан қўлланган ва табиатга таъсир этишда улардан фойдаланган.

Техниканинг шаклланиши ҳақида фикр юритганда, инсоннинг яратиш санъати сифатида техника 2 миллион йиллик тарихга эга эканлигини назарда тутмоқ лозим. техника дастлаб оддий асбоб-ускуналар, меҳнат қуроллари шаклида мавжуд бўлган. XVII асрдан бошлаб Ғарбий Европада техника тараққиёти оқибатида машина меҳнати шакллана бошлади. XX асрга келиб техника инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олди.

Ҳозирги замон ахборотлашган жамиятида одамзод ҳаёти ва фаолиятининг техника иштирок этмаётган Бирон-бир жабҳаси қолмаяпти.

Шундан келиб чиққан ҳолда техника тушунчасига инсон томонидан ташқи дунёни ўзгартириш воситаси, инсон яшайдиган муҳит ва инсоннинг мавжудлиги тимсолидир¹, деган таърифни бериш ўринли.

Техника - меҳнат предметларига таъсир кўрсатишнинг воситалари.

Технология - меҳнат предметларига фан ва амалиёт имкониятлари, талаблари асосида таъсир этиш.

Техникани қўллаш, ундан фойдаланиш усуллари технология, деб юритилади.

Ишлаб чиқаришнинг усули тарихда 4 хил шаклда намоён бўлган.

а) тайёр маҳсулотларни ўзлаштириш (ҳақиқий одамларнинг табиатан озиқ-овқат омбори ва қурол-яроғ арсенали сифатида фойдаланиши, термачилик фаолияти.

б) агро-ҳунар маночилик технологияси.

в) индустриал технологи

г) ахборот-компьютер технологиялари¹

Ҳозирги даврда «инсон-техника» муносабатлари ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этади. Жамиятлар тараққиёти ишлаб чиқариш технологияси

¹ Falsafa.-Т., 2006 йил, 335 бет.

¹ С.Э.Крапивенский Социальная философия.-Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 92-бет.

тараққиётида ўз ифодасини топган. Ишлаб чиқариш технологияси тараққиёти оддийдан мураккабга қараб борган. Дастлаб асбоб-ускуналардан фойдаланиш, сўнг механизациялаш ва ниҳоят ундан автоматлаштиришга ўтиш тарзида юз берган.

Техника тараққиёти фандаги чуқур ўзгаришларсиз юз бермайди. Авваллари фандаги янгиликлар нехникага татбиқ этилар эди. Бу кетма-кет содир бўлар эди. Эндиликда фан ва техникадаги ўзгаришлар бир вақтда юз бермоқда ва бундай ўзгаришлар муайян сифат хусусиятларига эга. Шунинг учун ҳам улар илмий-техник инқилоби (фан-техника инқилоби) деб юритилади.

Фан-техника инқилобининг ҳозирги босқичи:

- микро электроника радиотехника, радиоэлектроника
- биотехнология
- компьютерлаштириш радиотехника, радиоэлектроника, синтетик Киме каби янги соҳаларнинг шаклланиши билан характерланади.

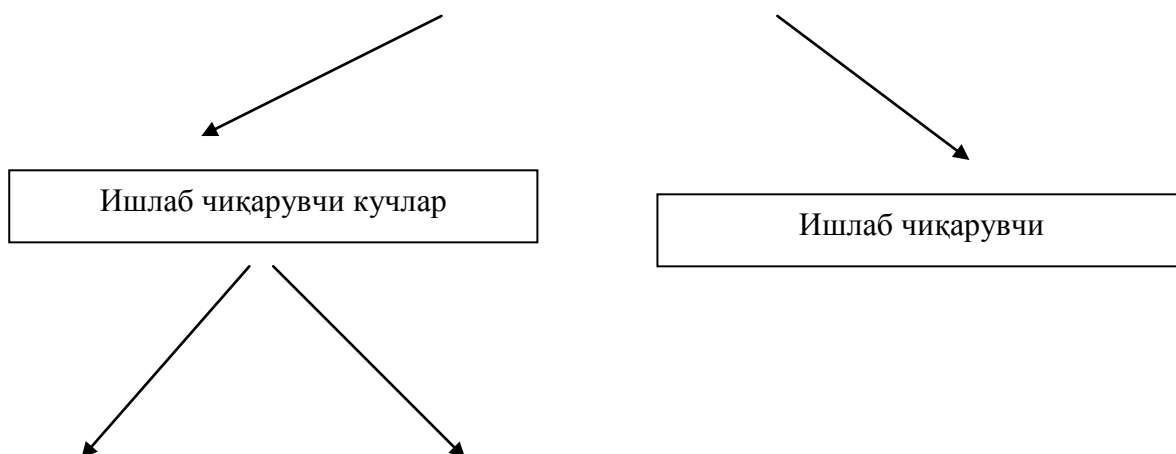
Иқтисодий ишлаб чиқариш усули деганда ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари назарда тутилади.

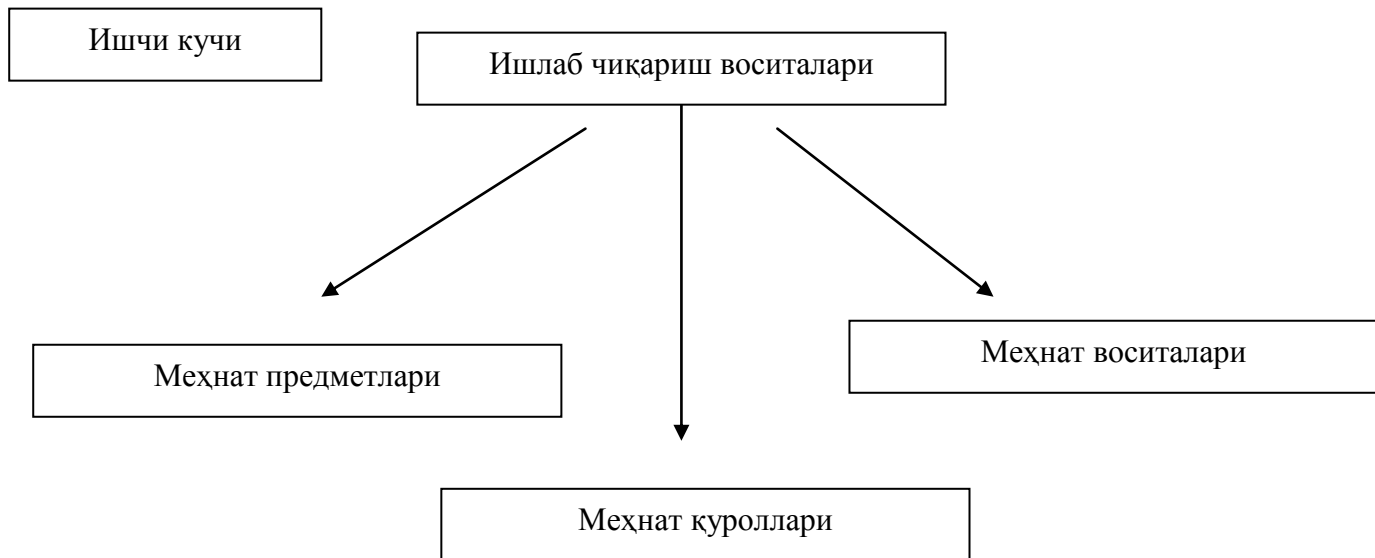
Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти кўп фпнлар томонидан ўрганилади. Иқтисодиёт назарияси моддий ишлаб чиқариш, унинг қонунларини, эргономика (эрганти) иносн ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятини ўрганади.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти унинг иқтисодий ишлаб чиқариш усулида ўз ифодасини топади.

Кўргазмали чизма 1.

Иқтисодий ишлаб чиқариш усуллари

Ишлаб чиқарувчи кучлар жамият иқтисодий ҳаётининг муҳим томонини ташкил этади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар деганда моддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида кишиларнинг табиатга муносабати назарда тутилади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар деганда моддий неъматларни ишлаб чиқариши жараёнининг субъектив ва предметли элементлари назарда тутилади.

Моддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида кишилараро содир бўладиган алоқа ва муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатлари, деб жамиятнинг иқтисодий ишлаб чиқариш усули унинг иқтисодий тизимида ўзифодасини топган.

Жамиятнинг иқтисодий тизими деганда инсоннинг табиатга муносабати назарда тутилади. Бу муносабатлар ташкилий-иқтисодий муносабатлар дейилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатлари ёки ижтимоий-иқтисодий муносабатлар дейилади.

Ташкилий иқтисодий муносабатлар ишлаб чиқаришни ташкил этимш жараёнида келиб чиқади.

Ижтимоий – иқтисодий муносабатлар ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабатларини ифодалайди.

Моддий ишлаб чиқариш деганда аввало инсон меҳнати назарда тутилади. Умумий тарзда олганда меҳнат инсон мавжудлигининг асосий шакли. меҳнат инсон билан табиат орасидаги модда алмашуви жараёни. Меҳнат жараёни аввало инсон яшаш шароитларини вужудга келтириш жараёнидир. меҳнат инсонга зарур бўлган шарт-шароитларни ва ўз-ўзини қайта ишлаб чиқаришни назарда тутди.

Меҳнат жараёни ишлаб чиқариш тушунчасида конкретлашади. Ишлаб чиқаришнинг ўзи эса кишиларнинг табиатга ва ўзаро бир-бирларига муносабатисиз амалга ошиши мумкин эмас.

Ишлаб чиқарувчи кучлар аввало ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситаларидан иборат.

Ишчи кучи – бу, меҳнат қуролларини ҳаракатга келтирадиган, моддий бойликларни ишлаб чиқарадиган инсон. Лекин ишчи кучининг мазмуни ўзгарди. Бугун фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айланаётган даврда инсонга ишлаб чиқариши учун ишлаб чиқариш тажрибаси ва меҳнат қилиш малакасининг ўзигина етарли эмас. Энди у илмий билимларни эгаллаган бўлмоғи лозим.

Ишлаб чиқариш воситалари – инсоннинг табиатга таъсир этишидаги фойдаланиган нарсалар, предметлар. Улар орасида меҳнат қуроллари алоҳида ўрин тутди. Меҳнат қуроллари жамиятнинг табиатга таъсири характерини ифодалайди. Меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришнинг суяк-мускул системасини ташкил этади. Айни вақтда ишлаб чиқариш қуроллари техника, унинг бир қисми ҳисобланади. (маиший техника, транспорт техникаси, ахборот техникаси)

Меҳнат предметлари – инсон меҳнати йўналтирилган нарса ва ҳодисалар, инсоннинг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этган табиатнинг қисмлари.

Моддий ишлаб чиқаришнинг мураккаблашиб боруви меҳнат тақсимотини келтириб чиқарган ва такомиллаштирган.

Ишлаб чиқариш муносабатлари деганда моддий неъматларни ишлаб чиқариш айирбошлаш, тақсимот ва ўзлаштириш муносабатлари назарда тутилади.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини мулкый муносабатлар ташкил этади.

Инсоният тарихида мулкнинг 2 шакли қарор топган:

1. Хусусий.

2. Умумий.

Жамиятлар тараққиёти жараёнида мулкнинг шакллари ўзгариб, хилма-хиллашиб борган.

«Ўзбекистон Республикасининг Мулкчилик тўғрисидаги қонуни» га мувофиқ жамиятимиз иқтисодиёти кўпукладли иқтисодиёт бўлиб ҳисобланади ва унинг негизида 5 хил мулк шакли ташкил этади:

- Хусусий мулк
- Ширкат (жамоа) мулки
- Давлат мулки
- Аралаш мулк
- Бошқа давлатлар, халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахслар мулки.

Юқорида кўриб чиққанemizдек, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлар жамиятнинг иқтисодий ишлаб чиқариш усулини ташкил этади. Бунда ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш усулининг мазмунини, ишлаб чиқариш муносабатлари эса унинг иқтисодий шаклини ташкил этади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар, ишлаб чиқариш муносабатлари ва улар орасидаги диалектик алоқадорликсиз жамият ҳаёти ва тараққиёти амалга очилмайди. Бундай алоқадорлик жамиятда амал қиладиган умумий социологик қонун – ишлаб чиқарувчи кучларнинг ишлаб чиқариш муносабатлари характер ива даражасига мувофиқ келиш қонунида ўз ифодасини топади.

Бунда ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси ишлаб чиқариш муносабатларига ва аввало, мулкый муносабатларга таъсир ўтказади. Айни вақтда ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётига таъсир кўрсатади.

6-мавзу: Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти.

Режа:

1. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти. Таркиби ва унинг асосий элементлари.

2. Жамиятнинг этник ва демографик таркиби.
3. Жамиятнинг синфий ва ижтимоий таркиби.
4. Жамиятнинг маълумоти ва касбий таркиби

Таянч тушунчалар:

Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, жамиятнинг ижтимоий таркиби, этник таркиб, демографик таркиб, синфий таркиб, маълумот даражасига кўра жамиятнинг таркиби, урбанизация, рурализация.

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, бунёдкорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 й., 211-220 бетлар.
2. Ислом Каримов Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир. – Т., «Ўзбекистон» 2005 й., 68-91 бетлар.
3. С.Э.Крапивенский Социальная философия. Москва, «ВЛ ЛДЭС» 1998 г., стр. 134-138, 191-198, 215-220.
4. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ» нашр., 1999 й., 258-265 бетлар.
5. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМПУ, 2005 й., 289-299, 300-336 бетлар.
6. Ж.Туленов Диалектика назарияси. Т., «Ўзбекистон» 2001 й., 252-261 бетлар.
7. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 й.
8. В.С.Барулин. Социальная философия. – Москва, ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 83-130 бетлар.

Назорат учун саволлар:

1. «Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти» тушунчасининг мазмуни.
2. Жамиятнинг этник таркибига нималар киради?
3. Жамиятнинг этник таркиби. Миллий ва миллатлараро муносабатлар.
4. Ижтимоий синф нима?

5. Ижтимоий қатлам нима?
6. Ижтимоий табақа нима?
7. Интеллигенция қандай бирликка мансуб?
8. Урбанизация деганда нимани тушунсиз?
9. Рурализация қандай жараён?

Жамият тушунчаси, аввало, кишилар жамоаси, уларнинг бирлигини ифодалайди. Лекин жамият шунчаки кишилар йиғиндиси эмас. Жамият бу. Аввало, ўзаро бир-бири билан ижтимоий алоқада бўлган кишиларнинг бирлигини ифодалайди. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти ундаги мавжуд кишилар, турли ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар орасидаги турли туман алоқа ва муносабатларни қамараб олади.

Жамиятнинг ижтимоий ҳаётининг асосини унда мавжуд турли-туман ижтимоий бирликлар ташкил этади. Ижтимоий бирликлар деганда, халқ, синф, миллат, жамоа, меҳнат жамоаси, оила қабила назарда тутилади.

Ижтимоий бирлик тарихан таркиб топган, ўзаро барқарор ижтимоий муносабатларга киришадиган ўзига хос умумий хусусиятларга эга бўлган кишилар бирлашувининг ўзига хос кўринишидир.

Ижтимоий бирликлар вақтинча, қисқа муддатли ва барқарор бўлиши мумкин. айнан барқарор, ички алоқа ва муносабатлар билан ўзаро боғланган кишиларнинг уюшувидан иборат ижтимоий бирликлар жамият ижтимоий ҳаётининг мазмунини ифодалайди.

Ижтимоий бирликларнинг ўзига хос жиҳатлари деганда қуйидагилар назарда тутилади:

а) Муайян ижтимоий бирликларни ташкил этувчи кишиларнинг уюшуви улар орасидаги объектив тарзда юз берадиган ижтимоий-алоқа ва муносабатлар асосида шаклланади.

б) Ижтимоий бирликлар кишилар ижтимоий ҳаётининг мавжудлик шакли ҳисобланади.

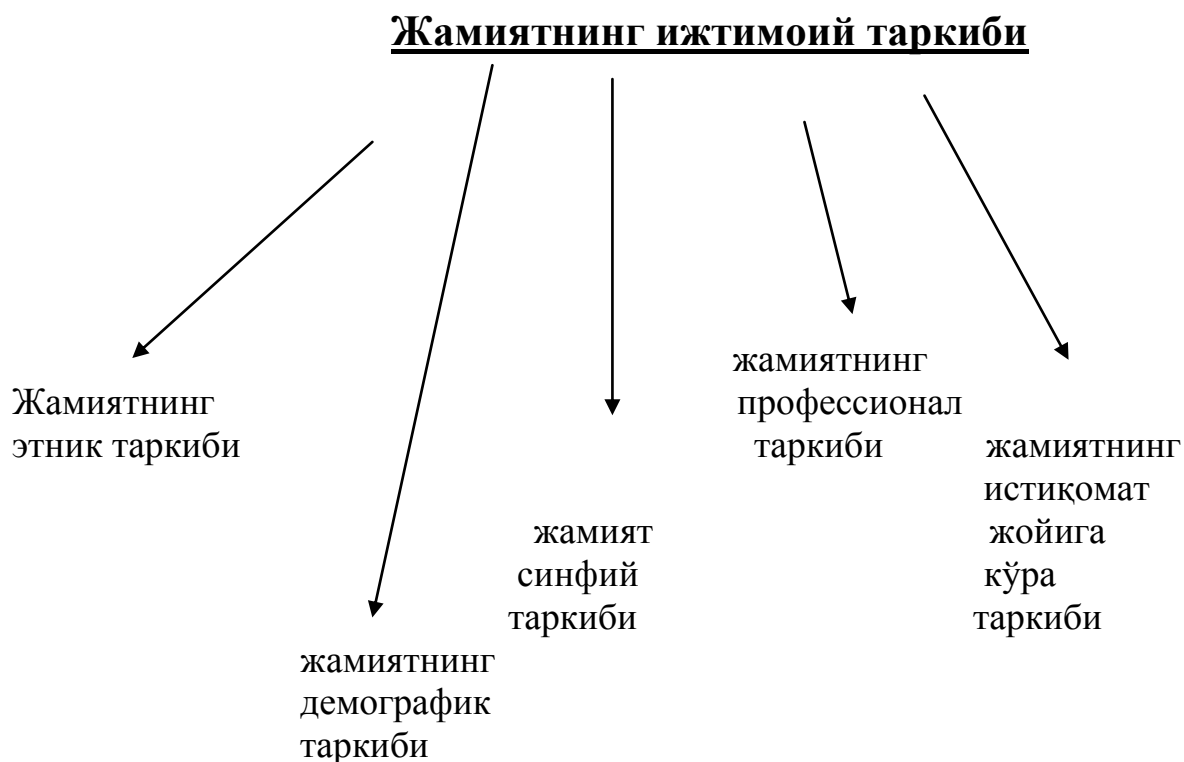
в) Ижтимоий бирликларнинг шаклланишига хилма-хил иқтисодий ва маънавий омиллар таъсир кўрсатади.

Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти унинг ижтимоий таркибида ўз ифодасини топади. Жамиятнинг ижтимоий таркиби турли ижтимоий бирликлардан ташкил топади.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби деганда, ижтимоий синфий таркиб, демографик таркиб кабилар назарда тутилади.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини қуйидаги кўргазмали чизма орқали ифодалаш мумкин.

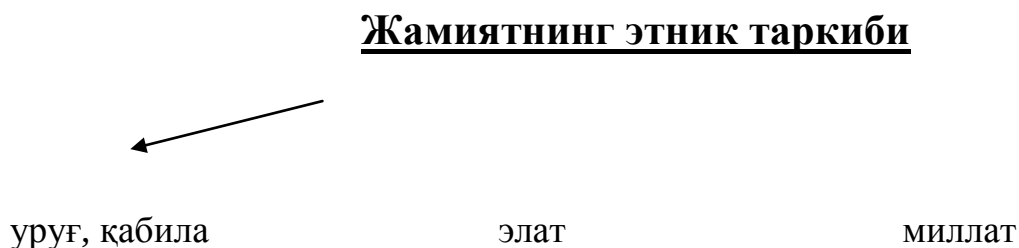
Схема 1.

Жамиятнинг ижтимоий таркибининг асосларидан бирини унинг этник таркиби ташкил этади.

Жамиятнинг этник таркибига уруғ қабила, элат, миллат киради.

Схема 2.

Уруғ этник таркибнинг дастлабки кўриниши ҳисобланади. Уруччилик инсоният тарихининг қадимий даврларига хос бўлиб, яшаш учун кураш, ташқи душмандан сақланиш мақсадида қариндшлик асосидаги бирлашув натижасида шаклланган. Уруғчиликнинг иқтисодий асосини ерга жамоа эгаллиги ташкил этади.

Қабила келиб чиқиши умумий асосга эга бўлган, кейинчалик ўзаро бир биридан фарқланадиган уруғлардан иборат кишиларнинг тарихий этник бирлиги ҳисобланади.

Элат, ҳудуд, тил маданий жиҳатдан умумийликка эга бўлган, иқтисодий алоқалари шакллана бошлаган тарихий этник ирлик ҳисобланади.

Миллат элатлар бирлашуви натижасида ҳосил бўлган тарихий-этник бирлик ҳисобланади.

Миллатнинг асосий белгилари:

- а) Худудий бирлик
- б) Тил бирлиги
- в) иқтисодий ҳаёт бирлиги
- г) Маънавий руҳий бирлик

миллат – тарихан таркиб топган, миллий бирликни англаш руҳияти, урф-одатлар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи, иқтисодий алоқалар билан боғланган.

Кишиларнинг ижтимоий барқарор бирлиги. Ер юзида 3 мингга яқин миллат бўлиб, у инсониятнинг ўрта ҳисобда 96 % бирлаштиради.

Миллатнинг маънавий руҳий бирлиги унинг онгида, миллий онгда ўзифодасини топади.

Миллий онг миллатнинг ўзи билан бирга шаклланиб боради ва унинг тараққий этишини таъминлайди. Миллий онг миллатнинг тарихи, тақдири ва истиқболи билан боғлиқ бўлган манфаатлар ва мақсадларни ифодаловчи, миллат

вакиллари фаолиятини маълум мақсадлар сари йўналтирувчи ғоялар, фикрлар тизимини ифодалайди.

Миллатнинг ҳаёти ва тараққиётида миллий ўзликни англаш мураккаб жараён. Миллий ўзликни англаш умуммиллий манфаатларни устивор қўя билиш билан бевосита боғлиқ.

Миллий ўзликни англаш миллат манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Миллий ўзликни англаш ўз миллати тарихини билиш (тарихий хотира), миллий анъана, урф-одатларга, маросимларга муносабат, ўз миллий тилига муносабат, миллий ғурур кабиларда намоён бўлади.

Жамият ижтимоий таркибининг муим томони демографик таркиб ташкил этади.

Биз «Жамият ҳаёти ва тараққиётининг табиий омиллари» мавзусида жамиятга таъсир кўрсатадиган муҳим табиий омил аҳоли зичлиги билан танишган эдик.

Аҳоли зичлиги жамиятнинг демографик таркибида ўз ифодасини топади.

Жамиятнинг демографик таркиби аҳоли зичлиги билан бир қаторда, унинг жойланиши, ёш, жинс хусусиятлари, миграцион жараёнлар, аҳолининг соғломлик даражасини ҳисобга олишни тақазо этади.

Схема 3.

Жамиятнинг демографик таркибини ҳисобга олиш жамият иқтисодий ҳаётини ташкил этишда муҳим ўрин тутати. Жамиятда кечадиган демографик ва

иқтисодий жараёнларни асло бир-биридан ажратиб бўлмайди, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Буни «иқтисодиёт - аҳоли зичлиги» ва «аҳоли – иқтисодиёт» тизимлари орқали ифодалаш мумкин. Иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари аҳолининг умумий сони ва зичлиги билан боғлиқ. Айтилиши мумкин, жамият ҳаётининг барча соҳалари (иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий) даги ижобий ёки салбий ўзгаришларга аҳолининг умумий сони, зичлиги билан бир қаторда жамиятда кечадиган миграция жараёнлари, аҳолининг жисмоний ва руҳий соғломлиги каби омиллар таъсир кўрсатади.

Жамиятнинг синфий таркиби унинг муҳим томонини ташкил этади. Жамиятнинг синфий таркиби деганда синфлар, табақалар, қатламлар назарда тутилади.

Жамиятнинг синфий таркибининг асосини синф ташкил этади. Синфлар тарихий ҳодиса. Улар жамият тараққиётининг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Синфларнинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари файласуфларни қадимдан қизиқтириб келган. Синфларнинг келиб чиқиш сабабларини аввало жамиятнинг иқтисодий ҳаётдан, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқарувчи муносабатларидан қидирмоқ лозим. ишлаб чиқаришнинг тараққиёти, ижтимоий меҳнат товар айирбошлашнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши синфларнинг келиб чиқиш сабабларидир.

Жамият тараққиёти жараёнида унинг синфий таркиби ўзгариб борган. Ижтимоий табақалар деганда, урф-одатлар ёки қонун билан мустаҳкамланган авлоддан авлодга мерос сифатида ўтадиган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган синфлар таркибидаги ижтимоий бирликлар назарда тутилади. Айрим Шарқ мамлакатларида ҳаставий бўлиниш мавжуд.

Ижтимоий қатлам деганда интеллигенция-зиёлилар назарда тутилади. Жамиятнинг профессионал (касб-кор) ва маълумотга кўра таркиби жамият таркибининг муҳим томонини ташкил этади. Профессионал ва маълумотга кўра жамият таркибининг шаклланиши деқончиликнинг, ўтроқ ҳаётнинг чорвачилиқдан ажралиб чиқиши, қишлоқ хўжалигидан ҳунармандчилик ва савдонинг ажралиб чиқиши ва ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб

чиқиши билан боғлиқ ҳолда юз берган. Ҳозирги замон жамиятининг структурасида страталар муҳим ўрин тутди.

Жамиятнинг ижтимоий таркибида истиқомат жойига кўра аҳолининг таркибини инобатга олмоқ лозим бўлади.

Истиқомат жойига кўра аҳолининг таркиби деганда кишиларнинг ҳаётлари кечадиган истиқомат жойларига муносабатлари назарда тутилади.

Турли синф, ижтимоий гуруҳ, қатлам вакиллари истиқомат жойдўларига кўра:

- а) шаҳарлилар
- б) қишлоқ аҳолисига бўлинадилар.

Шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолисидан фарқли хусусиятлари деганда:

а) Кишилар бандлигининг аксарият саноат ишлаб чиқариши билан боғлиқлиги.

б) Ўзига хос маънавий муҳит, билим олиш, маълумотини ошириш, маънавий эҳтиёжларни қондириш.

в) Танлов имкониятларининг кенглиги

г) Маълумот даражасининг нисбатан юқорилиги.

д) Шаҳар аҳолисининг сиёсий фаоллиги

е) Ўзига хос оила ва оилавий муносабатлар.

Жамият ҳаётини ташкил этиш ва бошқаришда бу омилнинг ўрни катта эканлигини унутмаслик лозим.

Жамият тараққиёти тарихи цивилизация тарихи 2 йўналишда акс этадиган жараёнлар: а) урбанизация; ва б) рурализация жараёнлари билан бевосита боғлиқ ҳолда кечади.

Урбанизация шаҳарлашиш, ижтимоий ҳаётда шаҳар ўрини тобора ортиб борувини ифодаладиган ижтимоий жараён.

Рурализация қишлоқ ҳаётининг аҳамиятини бўрттириш асосида вужудга келган; қишлоқлашув, қишлоқ ҳаётига қайтиш маъноларини ифодалайди.

Ҳозирги даврда урбанизация ва рурализация жараёнлари тобора ўзаро бир-бирини тақазо этмоқда.

Шундай қилиб, жамиятни ижтимоий ҳаёти унинг ижтимоий таркибида ўз ифодасини топади.

7-мавзу: Жамиятнинг сиёсий ҳаёти.

Режа:

1. Жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий тизими.
2. Давлат – жамият сиёсий тизимининг асоси.
3. Жамият сиёсий тизимида сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг ўрни.
4. Демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқоролик жамияти

Таянч тушунчалар:

Жамиятнинг сиёсий ҳаёти, сиёсий тизим, сиёсий онг, сиёсат, сиёсат фаолият, сиёсий институтлар, давлат, сиёсий партия.

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т., «Ўзбекистон», 2000 йил, 9-17-бетлар
2. Ислом Каримов Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир. – Т., «Ўзбекистон» 2005 й., 11-28 бетлар.
3. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон», 1992 йил.
4. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим – Т., 2001 йил, 9-12 бетлар.
5. Фалсафа. Ўқув қулланма – Т., «Шарқ», 1999 йил, 258-262 бетлар.
6. Falsafa. Дарслик М.Ахмедованинг умумий таҳрири остида, - Т., 2006 йил, 398-401 бетлар.
7. С.Э.Крапивенский Социальная философия.-Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 191-214 -бет.

Назорат учун саволлар:

1. «Жамиятнинг сиёсий ҳаёти» тушунчасининг маъносини шарҳланг.
2. Сиёсат нима ?

3. Жамиятнинг сиёсий тизими нима?
4. Давлат, унинг келиб чиқиши ва моҳияти.
5. Давлат ҳақидаги илмий-фалсафий қарашлар.
6. Давлатларнинг қандай шакли ва кўринишларини биласиз?
7. Демократия тушунчасининг мазмун-моҳияти.
8. Демократик давлат қандай хусусиятларига эга?

Жамиятнинг сиёсий ҳаёти деганда синфлар, миллатлар, сиёсий кучларнинг ўзаро муносабатлари, уларнинг давлат ҳокимиятини қўлга киритиш ва мустахкамлаш борасидаги онгли фаолияти назарда тутилади. Жамиятнинг сиёсий ҳаёт соҳаси сиёсий тушунчаси ёрдамида ифодаланади. Сиёсат синфларининг синфларга, миллатларнинг миллатларга, давлатларнинг давлатларга муносабатини ифодалайди. Сиёсат мураккаб ижтимоий муносабат кўриниши сифатида давлат ҳокимиятининг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда юзага келади.

Сиёсат давлат миқёсида ва давлатлараро муносабатларда амалга ошириш, жамиятни бошқариш билан боғлиқ фаолият. Кўп ҳолларда «давлат сиёсати» деган тушунча кенг қўлланади. Ҳар қандай давлатнинг сиёсати икки кўринишда намоён бўлади:

- а) ички сиёсат
- б) ташқи сиёсат

жамиятнинг сиёсий ҳаёти унинг сиёсий тизимида ўз ифодасини топади.

Сиёсий тизим деганда жамиятда муайян сиёсий функцияларни бажарадиган ижтимоий институтлар тизими назарда тутилади.

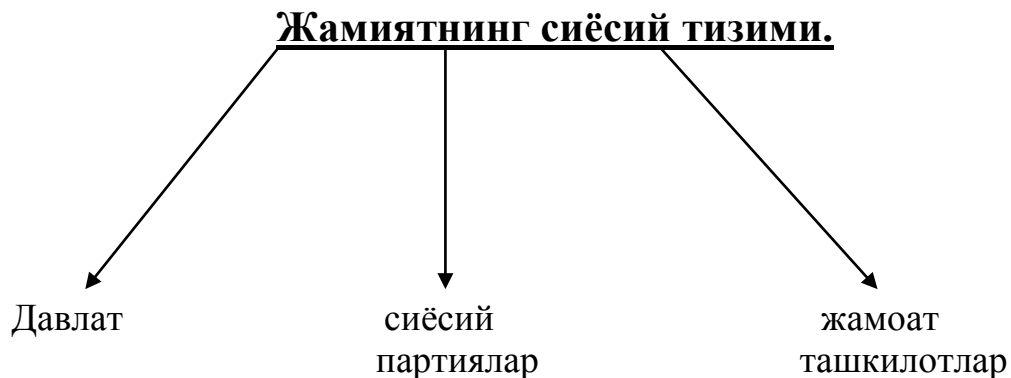
Сиёсий тизим 2 кўринишда намоён бўлади.

- а) мамлакат сиёсий тизими
- б) халқаро сиёсий тизим

Алоҳида олинган мамлакатнинг сиёсий тизими деганда давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари назарда тутилади.

Жамият сиёсий тизимининг муҳим томонини бошқарув ташкил этади.

Схема 1.

Моддий ишлаб чиқариш қанчалик зарур бўлмасин, ҳар бир соғлом киши ва жамиятнинг ҳаёти кўпдан-кўп соҳалар билан боғлиқ равишда кечади. Кишилар яшашнинг иқтисодий шароитларига эга бўлишлари учун муайян тарзда бирикканлар ва бу ҳол ижтимоий фаолиятнинг хилма-хил кўринишларини келтириб чиқарган ваз у асосда сиёсий тизим шаклланган.

Жамиятнинг сиёсий тизими жамият тараққиёти жараёнида шаклланган. Маълумки жамият аввало кишилар фаолиятлари ваз у асосда шаклланадиган ижтимоий алоқа ва муносабатлари маҳсули.

Жамиятнинг сиёсий ҳаётининг илдизлари кишиларнинг меҳнат фаолиятларига бориб тақалади.

Кишилар фаолияти умумий тарзда олганда, ижтимоий характерга эга. Улар ўзаро бир-бирлари билан бирлашмасдан, алоқа боғламасдан туриб фаолиятга кириша олмайдилар. Кишилар ижтимоий фаолиятларининг мураккаблашиб боруви, уларни бошқаришни тақазо этади. Айнан бошқарув туфайли кишилар бирлашадилар ваз у асосда уларнинг эҳтиёжлари қондирилади. Бошқарув кишилар фаолиятлари характерига боғлиқ. Энг қадимий даврлардан бошлаб кишилар ўз ҳаётларини давом эттирмоқлари учун бирлашувлари лозим бўлган. Бу бирлашув табиийлик, қон-қардошлик асосида юз берган. Шундан уруғчилик, қабилачилик тизими ва муносабатлари шаклланган.

Жамиятнинг бошқарувнинг тарихда 2 шакли келиб чиққан:

1) Ўз-ўзидан бошқарув ёки жамоавий бошқарув. Ўз-ўзидан бошқарувнинг хусусияти шундан иборатки, унда жамият аъзоларининг барчаси иштирок этади ва у асосда ўз манфаатларини таъминлайди.

2) Махсус бошқарув. Бошқарувнинг бу тури унда мажбурийлик жиҳатларининг мавжудлиги билан характерланади.

Махсус бошқарув деганда муайян ташкилот ёрдамида бошқарув назарда тутилади.

Ҳар қандай махсус бошқарувнинг асосий бўғинини давлат ҳокимияти ташкил этади.

Давлат жамият сиёсий тизимининг асосий бўғини ҳисобланади. Давлат – жамият тараққиётининг муайян босқичда вужудга келган жамиятнинг сиёсий ташкилотидир.

Давлат инсоният цивилизацияси ривожланишининг маҳсули ва кўриниши, халқлар ва миллатлар ҳаётини ҳуқуқ ва қонун асосида ташкил этишининг сиёсий шаклидир.

Давлатнинг ўзига хос белгилари:

1) Ҳокимиятнинг мавжудлиги. Бунда муайян вазифалари бўлган ташкилот ва муассасалар назарда тутилади.

2) Аҳоли (фуқаролар).

3) Ҳудуд ва чегаралар.

4) Суверенитет.

5) Ҳуқуқ ижодкорлиги.

Давлатнинг ўзига хос вазифалари мавжуд. Булар: ҳудудий яхлитлик ва чегаралар дазлигини таъминлаш, мамлакат хавфсизлигини, жамиятда барқарор тинч. Фаровон ҳаётни таъминлаш; жиноятчиликка қарши курашиш; фуқароларнинг ҳуқуқ ва мулк дахлсизликларини ҳимоя қилиш; ташқи алоқалар; ислохатларни амалга ошириш.

Давлат, унинг келиб чиқиши масаласи қадимдан файласуфларни қизиқтириб келган.

Ўадимги юнон файласуфи Платон (э.а. 427-347й.) «идеал давлат» таълимотини яратган. Идеал давлат деганда «ғоялар дунёсини» полис ижтимоий-сиёсий ҳаётига қўллаган давлатни назарда тутган. Унинг фикрича, идеал давлатда космос, давлат ва айрим инсон ўзаро бир-бирига муштарак бўлади. Адолатли инсон адолатли давлатга ўхшайди. Идеал давлатдан адолатли бошқарувга асосланган давлатдир. Қонун ва адолат унда мужассам бўлмоғи лозим.

Аристотель фикрича давлатни жамиятдан ажратиши мумкин эмас. Аристотель давлатни энг олий даражадаги инсонлар уюшмаси, деб билган. Унинг фикрича аввал оила, унда эр ва аёл муносабатлари, сўнг хўжайин кул муносабатлари келиб чиққан. Оилалар бирлашиб жамоани ташкил қилган, бир қанча жамоалардан давлат ташкил топган. Тараққий этган жамият – бу давлат. Аристотель қонунсиз инсон ҳайвондан, қонун эса давлат туфайли келиб чиққан, дейди. Давлатнинг вазифаси маданиятли, аристократик ақл-заковатга эга одамларни тарбиялаш. Яхши ва ёмон давлатлар ўзаро бир-биридан давлат тепасида турган бошлиқлар ахлоқи билан фарқланади.

Машхур Марказий Осиё мутафаккири Абу Наср Фаробий (873-950 йиллар)нинг адолатли, фазилатли жамият, давлат ҳақидаги фикрлари диққатга сазовор. Мутафаккирнинг орзусидаги адолатли жамиятда кишиларнинг самарали меҳнатига, илм соҳибларига, уларнинг ақл-заковатига, фазилатли ахлоқ-одобига юксак баҳо берилади. Унинг фикрича, давлатли жамиятда тенг ҳуқуқийлик ва эркинлик салтанати ҳукмронлик қилади, якка ҳокимликка барҳам берилади. Давлат бошлиқларини фуқароларнинг ўзлари сайлайдилар. Сайланган бошлиқлар халқ манфаатига зид ҳаракат қилсалар, улар ўз амал-мансабларидан четлаштириладилар. Орзудаги давлат арбоблари ўз фаолиятларида адолат, тенгҳуқуқлик, фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутадилар.

Абу Райҳон еруний (973-1048 йил)нинг фикрича, жамиятни бошқариш амалдорлардан ўз ҳузур-ҳаловатидан аниқ муддат мобайнида маҳрум бўлиш, зўравонлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини тиклаш, гуноҳкорларни жазолашдан иборат бўлмоғи лозим. Одил ҳукмдорларнинг асосий вазифаси юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолат ўрнатишдир.

Давлатларнинг бошқарув шакллари, тузилиши ва ундаги мавжуд сиёсий режимга кўра турли кўринишлари мавжуд.

Давлат бошқарув шаклларига кўра монархия ва республика кўринишларига эга.

Давлатнинг монархия шакли ҳокимиятнинг бир киши (монарх) томонидан бошқаришига асосланади.

Республика ҳокимият сайлаш орқали шакллантирилади.

Давлатлар тузилишига кўра унитар, федератив ва конфедератив давлатлардан иборат.

Демократик давлат деганда барча фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат берадиган, ҳокимият тизимининг бўлиниши асосига қурилган, барчанинг қонун олдидаги тенглигини таъминлайдиган, жамиятдаги барча кучларни бирлаштириб, мамлакат тараққиётига сафарбар қиладиган давлат назарда тутилади.

Мустақил Ўзбекистоннинг тараққиёт йўли демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятини шакллантиришдан иборат.

Жамиятимиз сиёсий ҳаётини такомиллантириш, демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятини қарор топтириш масалалари Республика Президенти И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган.

8-мавзу: Жамият маънавий ҳаёти (4-соат)

Режа:

1. Жамиятнинг маънавий ҳаёти, асосий таркибий элементи.
2. Ижтимоий онг – жамият маънавий ҳаётининг асоси.
3. Ижтимоий онг шакллари.
4. Миллий ғоя ва мафкур. Миллий мафкура ва ижтимоий тараққиёт

Таянч тушунчалар.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти, маънавият, маънавий эҳтиёж, маънавий ишлаб чиқариш, маънавий ўзлаштириш, маънавий муносабат, ижтимоий онг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., Ўзбекистон, 1994.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ, 1998.
3. Туленов Ж. Жамият фалсафаси – олтинчи бўлим. Т., 2001. 31-40 бетлар.
4. Туленов Ж. Диалектика назарияси. Т., Ўзбекистон, 2001. 252-261 бетлар.
5. С.Э. Крапивенский. Социальная философия. М., ВЛАДОС, 1998 215-258 С.
6. Фалсафа қомусий луғат. Т., Шарқ. 2004.
7. Туленов Ж. , Қодиров Б., Гофуров З. Маънавий юксалиш сари. Т, Меҳнат, 2000.
8. В.С.Барулин. Социальная философия. М., ФАИР –ПРЕСС, 186-202 С.

Назорат учун саволлар:

1. “жамият маънавий ҳаёти” деганда нимани тушунасиш?
2. Жамият маънавий ҳаётининг асосини нима ташкил этади?
3. Маънавий эҳтиёжга нималар киради?
4. Маънавий ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида нимани биласиз?
5. Ижтимоий онгнинг моҳияти ва тизимини таҳлил қилинг?

Жамиятнинг маънавий ҳаёти-деганда кишиларнинг маънавий ишлаб чиқариш фаолиятлари, унинг натижалари ҳамда маънавий ишлаб чиқариш жараёнида шаклланадиган алоқа ва муносабатлар назарда тутилади.

Маълумки ишлаб чиқаришсиз жамиятнинг ўзи бўлиши мумкин эмас, зотан ишлаб чиқариш кишиларнинг эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган. Ишлаб чиқариш фаолияти икки кўринишда намоён бўлади:

- 1) моддий ишлаб чиқариш
- 2) маънавий ишлаб чиқариш

Маънавий ишлаб чиқариш деганда онг, ғоялар, қарашларни ишлаб чиқариш назарда тутилади.

Демак, жамиятнинг маънавий ҳаёти деганда унда ишлаб чиқарилган хилма-хил қарашлар, ғоялар назарда тутилади.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти ўзига хос таркибий тузилишга эга. Унинг асосий элементлари деганда:

- а) маънавий фаолият
- б) маънавий эҳтиёж
- в) маънавий ўзлаштириш
- г) маънавий муносабатлар назарда тутилади.

Маънавий фаолият ёки маънавий ишлаб чиқариш инсон фаолиятининг муҳим кўриниши бўлиб, кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган нарсаларни яратишини назарда тутди. Маънавий ишлаб чиқариш инсоннинг оламга фoал муносабатини ифодалайди. Айни вақтда маънавий ишлаб чиқариш ўзининг бир қатор жиҳатлари билан моддий ишлаб чиқаришдан фарқланади.

а) Агар моддий ишлаб чиқариш натижалари нарсалар дунёсини ишлаб чиқаришга, моддий қадриятларни яратишга қаратилган бўлса, маънавий фаолият натижалари ғоялар билимлар, маънавий қадриятларнинг шаклланишига олиб келади.

б) Моддий ишлаб чиқариш кишилар ҳаётига бевосита зарур нарсаларни яратишга йўналтирилгани ҳолда маънавий ишлаб чиқариш жамият ҳаёти учун оқибат натижада муҳим аҳамият касб этади.

в) Моддий ишлаб чиқариш натижалари бўлмиш маҳсулотлар предметли характерга эга бўлса, маънавий ишлаб чиқариш натижалари билим, ахборотлар шаклида намоён бўлади.

г) Маънавий ишлаб чиқариш жамият ҳаётининг бошқа барча соҳалари (иқтисодий, ижтимоий, сиёсий) нинг янада такомиллашиб боришига хизмат қилади.

д) Маънавий ишлаб чиқариш турли шакл ва кўринишлардан иборат билимларнинг шаклланиши ва тараққиётига хизмат қилади.

е) Маънавий ишлаб чиқариш ижтимоий фикрнинг шаклланишига хизмат қилади. Бунда ғоя, ғоявийлик муҳим ўрин тутди.

ж) Маънавий ишлаб чиқариш оламни назарий, рационал билиш асосида курилади.

з) Маънавий ишлаб чиқаришда ижоднинг устиворлиги кузатилади.

й) Маънавий ишлаб чиқариш деганда ишлаб чиқилган ғояларни жамият ҳаётига ёйиш ҳам назарда тутилади.

Маънавий ишлаб чиқариш жараёни инсонни, унинг онгини ўстиради, бойитади. Айти вақтда одамларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган билимлар, ғоялар, назариялар, бадиий образлар ва бошқа маънавий қадриятларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлади.

Маънавий ва моддий ишлаб чиқаришни асло бир-биридан ажратиб бўлмайди. Бу яхлит ишлаб чиқариш жараёнининг ўзаро узвий боғлиқ 2 томонини ташкил этади.

Маънавий ишлаб чиқариш жараёнининг ўзи муттасил ривожланиб боради. Дастлаб маънавий ишлаб чиқариш халқ ижодиётида ўз ифодасини топган.

Ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши маънавий ишлаб чиқариш соҳаларининг шаклланиши ва тараққиётига хизмат қилган. Шу асосда маънавий ишлаб чиқариш ихтисослашиб борган.

Маънавий ишлаб чиқариш жараёни, унинг натижасида яратилган жамики нарсалар: адабиёт, ахлоқ, тил, санъат, фан жамият маънавий ҳаётининг шаклланиши ва ривожланишига сабабчи бўлади.

Маънавий ишлаб чиқариш кенг маънодаги тушунча бўлиб, унинг жараёнида:

а) образлар, ғоялар, назариялар яратилади.

б) инсоннинг ўзи ва жамият такомиллашиб боради.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти узвий бир-бирига боғлиқ жараёнлардан тизимидан иборат. Бу тизимни маънавий эҳтиёж-маънавий фаолият-маънавий ўзлаштириш тарзида ифодалаш лозим.

Шу нуқтаи назардан қараганда, жамиятнинг маънавий ҳаёти маънавий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган, деб ҳисоблаш лозим. Маънавий эҳтиёж деганда, маънавий қадриятларни яратиш ва ўзлаштириш эҳтиёжи назарда тутилади. Инсон ўз табиатида кўра фақат «қорин ғами», «тирикчилик ташвиши»

билангина яшай олмайди. Унда моддий эҳтиёждан кам аҳамиятга эга бўлмаган маънавий эҳтиёж ҳам бор. Бу эҳтиёж «руҳ эҳтиёжи» деб ҳам юритилади. Инсон ақлий етукликка, ахлоқий баркамолликка интилади. У ўз табиатига кўра оламни тобора кўпроқ била боради, доимо гўзалликка интилади. Буларнинг ҳаммаси маънавий эҳтиёжга тааллуқли.

Инсоният жамияти таракқиётининг куйи босқичларида маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлардан ажралмаган ва кишиларнинг кундалик ҳаёти ва фаолияти билан тақозоланган. Моддий ишлаб чиқариш таракқиёти маънавий эҳтиёжлар учун дастлабки имкониятларни яратган даврдан бошлаб маънавий ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали маънавий эҳтиёжларни қондириш имкони яратилган.

Тарихан маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлардан кейин шаклланган, лекин бундан маънавий эҳтиёж моддий эҳтиёжлардан келиб чиқади, деган хулосага келиш хатодир.

Маънавий ўзлаштириш, деганда маънавий қадриятлар: билим, тил, адабиёт, санъат, ахлоқ нормалари кабиларни истеъмол қилиш назарда тутилади.

Маънавий ишлаб чиқариш натижалари (билимлар, бадиий ва хоказо ижод намуналарининг жамият ҳаётига кириб бориши-маънавий ўзлаштиришдир.

Жамият ўзаро бир-бири билан алоқа – муносабатга киришган кишилар жамоасидир. Жамият аъзолари орасида объектив тарзда юзага келадиган алоқа ва муносабатлар ижтимоий муносабатлар, деб юритилади. Кишилар орасидаги алоқа ва муносабатлар қанчалик хима-хил бўлмасин, улар 2 асосий кўринишга эга:

а) Моддий, иқтисодий муносабатлар

б) Маънавий муносабатлар

Маънавий муносабатларга ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий, диний кабиларни киритиш мумкин.

Моддий, иқтисодий муносабатлар инсон онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда шаклланади. Маънавий муносабатлар онг орқали амалга ошади ва бунда жамиятдаги ғоялар, маънавий қадриятлар маънавий муносабатларга ҳал қилувчи даражада таъсир кўрсатади.

Маънавий муносабатларнинг ўзига хос кўриниши – шахслараро муносабатлардир.

Жамият маънавий ҳаёти маънавият тушунчасида ўз ифодасини топади.

Маънавият – кишиларнинг ўзаро муносабатлари ва ҳаётий тажрибалари давомида шаклланадиган ва ривожланадиган қадриятлар тизими.

Маънавият инсоннинг инсон бўлиб шаклланишига тўртки берадиган буюк омил.

Маънавият инсоннинг

- ботиний дунёси, руҳияти, ўз-ўзини англаши
- онглилиги, қобилияти, интилишлари
- дид-фаросати, ақл-заковати, яхшиликни ёмонликдан, адолатни разолатдан, гўзалликни хунуқликдан, оқилликни жоҳилликдан ажрата билиш қобилияти.

Айни вақтда маънавият жамиятга насбатан қўлланади. Тил, адабиёт, санъат, диний эътиқод, фан, ахборот тизимлари, оммавий ахборот воситалари. Таълим-тарбия жамият маънавиятини ифодалайдиган ижтимоий ҳодисалардир.

Жамият маънавий ҳаётининг асосини жамият онги-ижтимоий онг ташкил этади. Ижтимоий онг жамият ҳаёти-ижтимоий борлиқнинг инсон миёсидаги инъикосидир.

Ижтимоий онг жамиятда яратилган хилма-хил ижтимоий қарашлар (ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, илмий ва х.к) тасаввурлар, ғоялар, назарияларни ўз ичига қамраб олади.

Ижтимоий онг жамият маънавий ҳаётини ўзида мужассамлаштирган мураккаб тизимига эга бўлган ижтимоий ҳодисадир. Ижтимоий онгнинг структурасига а) ижтимоий онг соҳалари; б) ижтимоий онг даражалари; в) ижтимоий онг шакллари киради. Ижтимоий онг соҳаларига кундалик ва назарий онг: даражаларига – ижтимоий руҳият ва ижтимоий мафкура, шаклларига-ахлоқий, эстетик, диний, сиёсий, ҳуқуқий онг киради.

Ижтимоий онг жамиятда кечадиган ўзгаришлар, жараёнларни англаш орқали шаклланади.

Жамият маънавий ҳаётида амал қиладиган умумий қонун-иҷтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги, деб юритилади.

Бу қонуннинг амал қилиш иҷтимоий онг ва борлиқнинг бирлиги ва узвий алоқадорлигида, иҷтимоий онг тараққиётидаги ворислиликда, иҷтимоий онгнинг жамият ҳаётига фаол таъсирида намоён бўлади.

Республика Президенти Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятини қуриш концепциясининг муҳим томонини жамият маънавиятига даҳлдор муаммолар ташкил этади. У «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий ахлоқий негизлари устида тўхталиб, «Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантириш тўртта негизга асосланади. Булар:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиш;
- ватанпарварлик; - эканлигини асослаб берди.¹

9-мавзу: Фан

Режа:

1. Фан иҷтимоий онг шакли сифатида.
2. Фаннинг асосий туркумлари.
3. Ҳозирги замон фани ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Ўзбекистонда мустақиллик шароитида илм – фан ривожланишининг асосий йўналишлари.

Таянч тушунчалар:

Фан, техника, ишлаб чиқариш, инофрмацион жамият, фундаментал фан, амалий фан.

Адабиётлар:

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий исти қлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т., «Ўзбекистон», 1993 йил, 74-бет.

1. И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил, 258-266 бетлар.
2. И.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
3. И.Рахимов, А.Ўтамуродов. Фаннинг фалсафий масалалари. – Т., 2005 йил, 11-16 бетлар.
4. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС» 1999 г., стр. 258-281.
5. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» 2005 йил, 328-337 бетлар.
6. Falsafa – Т., 2006 й., 323-325 бетлар.
7. Хоразм Маъмун академияси ва унинг дунё илм-фани тараққиётидаги ўрни. – Т., 2007 йил.

Назорат учун саволлар:

1. Фан тушунчасининг моҳияти.
2. Фаннинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Фаннинг шаклланиши ва тараққиёти қандай даврларни ўз ичига олади.
4. Нима сабабдан фан ижтимоий онгнинг махсус шакли ҳисобланади?
5. Фан – ижтимоий институтлар тизими, деганда нима назарда тутилади?
6. Фан ва жамият орасидаги диалектик алоқадорликни қандай тушунасиз?
7. Фанда дифференциация жараёнлари қандай кечади?
8. Илмий билимлар интеграцияси нималарда намоён бўлади?

Фан тушунчасини турли-туман изоҳлаш мумкин. Аввало фан ижтимоий онгнинг махсус шакли бўлиб, унда табиат, жамият, инсон руҳий олами тушунчалар, қонунлар, назариялар шаклида ифодаланади.

Фан, дунё, шу жумладан одамнинг ўзи тўғрисидаги объектив билимларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган юксак даражада ташкил этилган ва ихтисослаштирилган фаолиятдир.

Фан дунё ҳақидаги объектив билимлар тизимидан иборат. Фаннинг асл моҳиятини ёритмоқ учун унинг қуйидаги жиҳатларини ҳисобга олиш лозим бўлади: Биринчидан, фан ижтимоий онгнинг махсус шакли ҳисобланади. Фаннинг мазмунида инсонни ўраб олган оламнинг моҳияти, ўзига хос жиҳатлари, хосса-хусусиятлари акс этади. Инсон энг қадимий даврлардан бошлаб у яшаётган, уни ўраб олган дунёни тушунишга ҳаракат қилган ваз у асосда энг қадимий даврлардан бошлаб инсон онгида объектив олам ҳақидаги билимлар шаклланган. Фан ўзлаштиришнинг олий усули ҳисобланади. Билимлар объектив мазмунга эга, чунки улар объектив оламнинг инсон онгидаги субъектив инъикосидан ҳосил бўлади. Фаннинг ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатидаги хусусиятлари аввало оламни илмий билиш хусусиятларида ўз ифодасини топади. Инсон оламга фаол муносабатда бўлмасдан туриб, оламни билмасдан туриб ҳаёт тарзини давом эттира олмайди. Инсоннинг олам ҳақидаги билимлари:

- а) кундалик амалий фаолият
- б) илмий билиш асосида ҳосил бўлади.

Илмий назарий билиш натижалари фаннинг мазмунида акс этади. Илмий билиш оламни билишнинг бошқа кўринишларидан ўзига хос жиҳатлари билан фарқланади:

- Аввало фан оламни, ундаги нарса ва ҳодисаларни чуқур атрофлича билишнинг тақозо этади.

- Илмий билишдан кўзда тутилган мақсад чин билимлар, илмий ҳақиқатларни ҳосил қилишдан иборат. Чин билим деганда унинг оламни тўғри акс эттирганлиги, оламга мос келиши назарда тутилади.

- Илмий билимларни ҳосил қилиш учун махсус илмий методлардан фойдаланиш лозим бўлади. Шунинг учун ҳам фаннинг мазмунида объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар акс этиши билан бир қаторда, илмий билимларни ҳосил қилиш усуллари ҳам ишлаб чиқилган бўлади.

- Илмий изланиш натижалари илмий билим шаклларида – муаммо, қонун, илмий фараз, назария, кашфиёт, таълимотларда акс этади.

- Илмий билимлар ўзига хослиги уларнинг тизимлилиги, яхлитликни ташкил этишида.

- Фанда илмий билимларнинг чинлигини асослашнинг махсус усуллари ишлаб чиқилган бўлади.

- Илмий билимлар – қонун, назария, таълимотларни ўзига хос илмий тилда баён этилади. Илмий тил деганда табиий ва сунъий тил воситаларидан фойдаланиш назарда тутилади.

Фан маънавий ишлаб чиқаришнинг ўзига хос шакли ҳисобланади. Илмий изланишдан кўзда тутилган мақсад, унинг натижаси – илмий билим ҳисобланади. Илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққий этиши мураккаб ижодий жараён бўлиб, унинг келиб чиқиши илмий муаммога бориб тақалади. Ҳар қандай илмий изланиш илмий муаммони қуйишдан бошланади. Илмий муаммо у ёки бу назарий масалани хал қилишда у ҳақдаги мавжуд билимнинг етарли эмас эканлигини англашдан келиб чиқади.

Тадқиқот жараёнида ўрганилаётган объект ҳақида дастлабки илмий далиллар тўпланади. Илмий далиллар у ёки бу даражада таҳлил қилиниши, ишлаб чиқилиши оқибатида илмий таҳлилнинг илгари сурилишига олиб келади. тасдиқланган, исботланган илмий тахмин – илмий назарияда ўз ифодасини топади. Шундай қилиб фан маънавий ишлаб чиқаришнинг махсус кўриниши сифатида инсоннинг олам ҳақидаги илмий билимларида – муаммо, илмий тахмин, назария, таълимотларда ўз ифодасини топади.

Фаннинг муҳим томонларидан бири унинг мураккаб таркиби ижтимоий институт эканлигидадир.

Фан мураккаб тузилишга эга ижтимоий институт деганда қуйидагилар назарда тутилади.

1. Илмий изланиш олиб борадиган, янги илмий билимларни қўлга киритиш лозим бўлган олимлар;
2. Илмий фаолиятда кооперациянинг амалга ошиши;
3. Илмий билимларни шаклланишига туртки берадиган илмий ахборотнинг мавжудлиги;

4. Илмий фаолиятни мужассамлаштирадиган, бошқарадиган махсус илмий муассаса ва ташкилотлар;

5. Лаборатория тадқиқотлари учун махсус жиҳозлар, асбоб-ускуналар, приборлар.

Фан илмий билимларни ҳосил қилишнинг энг умумий ижтимоий шакли бўлиб ҳисобланади. Илмий билимлар индивидуал ва жамоа фаолияти натижасида шаклланади ва ривожланади.

Илмий билимларни ҳосил қилиш мураккаб жараён бўлиб, унинг моҳияти илмий билимлар динамикасида ифодаланади. Бу билмасдан билишга, номукаммал билимдан мукамаллик сари боришдан иборат бўлган мураккаб жараён бўлиб, ўзаро бир-бири билан алмашиб турадиган эмпирик ва назарий даражада ўз ифодасини топади.

Фаннинг муҳим томонларидан бири бу унинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айлана бошланганлиги. Фан ва ишлаб чиқариш орасидаги ўзаро алоқадорлик турлича тарихий давларда турлича бўлган. Масалан; олам ҳақидаги дастлабки илмий билимлар кишиларнинг бевосита амалий фаолиятларидан, кундалик эҳтиёжларидан келиб чиққан. Дастлабки даврларда фан ишлаб чиқаришга сезиларли даражада таъсир кўрсатмаган, бу таъсир жуда нари борганда меҳнат қуролиларини аста-секин ўзгариб боришида намоён бўлган. Унинг устига назарий билимларни амалиётга татбиқ этиш имкониятлари ҳам чекланган эди.

XIX асрдан бошлаб фан ва ишлаб чиқариш ўзаро яқинлаша бошлади. Бу янгича даврнинг бошланиши ўз машинаси ва электрнинг кашф қилиниши билан боғлиқ эди. Энди фан ишлаб чиқаришга нисбатан тезроқ ривожлана бошлади. Бу ҳол фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айланишига имконият яратди. Фанлар, айниқса табиатшунослик фанлари соҳасидаги қўлга киритилган ютуқлар ишлаб чиқаришнинг янги ҳозирги замон соҳаларининг пайдо бўлишига олиб келди. Энергетика, электроника, Киме, радиотехника, ракетотехника каби соҳалар айнан фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айланаётганлигидан далолат беради. Фан тараққиёти оқибатида табиатда бўлмаган янги нарсалар, меҳнат

предметларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Синтетик тола, сунъий олмос, ўтга ўта чидамли металл қуймалари ва ҳоказолар бунга мисол бўла олади.

Фан яхлитликни ташкил этувчи илмий билимлар тизими сифатида ўзига хос тузилишга эга. Бу фанлар классификациясида ўз ифодасини топади. Фанларни турли асосларга кўра туркумлаш мумкин. Предметига (нимага ўрганишига) қараб фанларни а) табиат б) жамият в) тафаккур ҳақидаги фан туркумларига бўлиш мумкин. техника фанларини олимлар алоҳида туркумга ажратадилар.

Билим билан амалиёт орасидаги алоқадорлик хусусиятларига кўра фанларни 2 гуруҳга бўлиш мумкин: а) фундаментал; б) амалий фанлар.

Фаннинг шаклланиши ва тараққиёти жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ.

Фаннинг шаклланиши ва тараққиёт босқичлари деганда қуйидагилар назарда тутилади:

- 1) Фан шаклланишига қадар дастлабки билимларнинг шаклланиши;
- 2) Қадимги дунёда фан;
- 3) Ғарб Уйғониш даврида фан тараққиёти (XV-XVII асрлар);
- 4) XVIII-XIX асрлар Классик фаннинг шаклланиши;
- 5) XX асрнинг I ярми неоклассик фан;
- 6) XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳозирги замон Фани шакллана бошлади.

Энг қадимий даврлардан бошлаб одам ўз атрофидаги оламни англашга интилади. Дастлабки, билимлар илдизи инсон амалиётига бориб тақалади. Дастлабки деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик амалий характердаги билимлар асосида шаклланади ва ривожланади.

Қадимги Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой ва Ўрта Осиёдаги илк цивилизация астрономия, математика, биология, тиббиёт соҳасида кўпгина билимлар, аниқроғи табиий-илмий тасаввурларнинг шаклланишига олиб келди. Бироқ бу билимлар ҳали фан даражасига, назария даражасига кўтарилмаган билимлар эди. Улар бевосита кўзга ташланиб турадиган воқеа-ҳодисалардан чиқарилган хулосалар шаклида мавжуд эди. Яна ҳам аниқроқ айтганда бу

билимлар дастлабки тўпланган тажрибалар ифодаси эди. Оқибат натижада йиғилган билимлар юнон фани ва фалсафасининг вужудга келишига замин яратди.

Дастлабки илмий билимлар тизими Европада бундан 2500 йил олдин шаклланди. Бу қадимий Юнонистонда шаклланган илмий билимлар тизими эди. Қадимги Юнон олимлари Фалес, Анаксимандр, Анаксиман, Пифагор ва бошқалар табиат ҳақидаги дастлабки илмий билимлар тизимини яратдилар. Натижада математика, физика, биология, психология, астрономия, медицина, ва бошқа фанлар учун назарий замин яратилди. Бу илмий билимлар Платон академиясида, Аристотель лицейларида, Пифагор мактабларида ўқитилади.

Илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиётига Марказий Осиёдан етиши чиққан буюк алломалар баракали ҳисса қўшдилар. Ватандошимиз Муҳаммад Ибн Мусо Хоразмий алгебра фанига асос солди. Аҳмад Фарғоний астрономия фани тараққиётига катта ҳисса қўшди. У осмон жисмлари ҳаракати тўғрисидаги таълимотни яратди; техник қурилмалар ишлаб чиқди. Фарғоний география ва геодезия фанларини ривожлантиради.

Марказий Осиёдаги илмий билимлар тараққиёти 1004 йилда ташкил топган дастлабки илмий даргоҳ - Маъмун академияси фаолияти билан бевосита боғлиқ. Бу академия дунёда «Мажлиси Уламо» немис билан машҳур бўлган ва унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абу Саҳл Исо ал-Масихий каби кўплаб олимлар илмий фаолият билан шуғулланганлар. Улар математика, астрономия, рухият, мантиқ, мусиқа, Киме, география, механика сингари турли фан соҳалари билан шуғулланар ва фанларнинг келгуси тараққиётига замин ҳозирлаганлар. Ватандошларимиз Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Улуғбек асос солган турли илм соҳалари XVI асрга келиб, Ғарб Уйғониш даври фанининг ривожланиши учу насос бўлиб хизмат қилди. Фар тарихи билан шуғулланувчи олимлар фикрича, ҳақиқий фаннинг шаклланиш ва тараққиётга Европа Уйғониш даври: XV-XVI асрларга тўғри келади.

XV-XVI асрлардан бошлаб фанлар, айниқса табиатшунослик фанлари жадал ривожланди.

Николай Коперник томонидан кашф қилинган гелиоцентрик назария, Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, Исаак Ньютон, Р.Гук, Л.Эйлер каби олимларнинг фан соҳасида қўлга киритган ютуқлари, классик механика, экспериментал табиатшунослик каби фанларнинг шаклланиши ҳақиқий илмий инқилоб эди ва бу инқилоб фан тараққиётида янги давр-классик фан даври бошланганидан далолат берар эди.

Бу давр илмий фаолиятни уюштиришга йўналтирилган махсус илмий муассаса ва ташкилотларнинг пайдо бўлиши билан характерлидир. Лондон қироллик Академияси, Париж академиясининг ташкил топиши бунга далил бўла олади.

Таъкидлаш жоизки, дастлабки академия қадимий Юнонистонда эрамиздан аввалги V асрда ташкил топган ва Платон академияси, деб юритилар эди. 1004 йилда Хоразмда Маъмун академияси ташкил топди. Лекин бу илмий муассасалар кейинчалик номукаммалиги туфайли ўз фаолиятини тўхтатганлиги тарихдан маълум.

Илмий билимларнинг узлуксиз ривожланиб бориши янги ўзига хос илмий муассаса ва ташкилотларнинг шаклланишига сабабчи бўлди. Фаннинг махсус уюшган муассаса ва ташкилотлари деганда академиялар, илмий текшириш институтлари, илмий марказлар, илмий жамиятлар, лабораториялар назарда тутилади.

Дастлаб илмий жамиятлар, академиялар фаолияти йўлга қўйилди. Улар томонидан илмий журналлар таъсис этилди. Кейинчалик, айниқса XX асрга келиб илмий-тадқиқот институтлари, илмий лабораториялар ташкил топа бошлади.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида фанлар тараққиёти янги – ноклассик фан босқичида ўз ифодасини топди. Бу босқич А.Эйнштейннинг нисбийлик назарияси, квант назарияси билан бевосита боғлиқ эди.

Ҳозирги давр фан тараққиётининг янги босқичи эканлиги билан характерланади.

Фаннинг жамият ҳаётида тутган ўрини ҳозирги замон жамиятининг янги информацион жамият босқичига ўтганлигидан ҳам билса бўлади.

Бу давр фаннинг тамомила янги соҳалари (квант физикаси, кибернетика, информатика, молекуляр генетика, ген инженерияси, биотехнология ва ҳ.к.)нинг пайдо бўлганлиги, фаннинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ролининг беқиёс ортганлигидан далолат беради.

Фан узлуксиз янгиланиб, ривожланиб борадиган мураккаб ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Фан тараққиётида ўзига хос қонунлар амал қилади.

Аввало илмий билимлар тараққиётида ворислилиқ, уларнинг ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб, мукамаллашиб бориши кузатилади. Гап шундаки, янги билимларнинг пайдо бўлиши билан эски билим йўқолмайди, балки фан захираларидан жой олади. Бу захираларга янги билимларнинг қўшилиб бориши фанлар мазмунидан ўзгариш ва ривожланишга асос бўлди. Ҳар бир даврда ҳосил бўлган билим келгуси янги билимлар учу насос вазифасини ўтайди. Фан тараққиётининг ҳар бир тарихий босқичида ҳосил қилинадиган янги билимлар шу даврга хос илмий ғояларга асосланади. Масалан, классик фан механика қонунларига ғояларига таянган. Ноклассик фан тараққиёти нисбийлик назарияси, квант механикасига асосланади.

Фан тараққиёти ҳар бир босқичда муайян илмий билиш усулларига таянади. Масалан, антик даврда илмий билиш ҳосил қилишнинг кузатув методидан фойдаланилган.

Янги даврда фан янгиликлари эксперимент методга асосланган ҳолда қўлга киритилди. Ҳозирги давр фанида илмий билимларни ҳосил қилишнинг бошқа усуллар билан бир қаторда янги усуллари, методлар қўлланмоқда. Ана шундай усулларга синергетика усули мисол бўла олади.

Фан тараққиётининг энг муҳими қонуниятларидан бири илмий билимлардаги дифференциялашув интеграциялашувдир. Инсон оламнинг моҳиятига қанчалик чуқурроқ кириб боргани сари унинг билимлари тобора ортиб боради ва ш у асосда фаннинг янги-янги соҳаларга пайдо бўлади. Масалан, дастлаб физика фани механика, астрономия, физика фанлари сифатида мавжуд бўлган. Физика соҳасидаги билимларнинг ривожланиб бориши физика доирасида янги фан соҳалари – қаттиқ жисмлар физикаси, молекуляр физика, плазма

физикаси кабиларнинг шаклланишига туртки ерди. Ҳозирда ҳар бир фан кўпдан кўп соҳалардан иборат. Масалан, тиббиёт фани, доираси 300дан ортиқ мустақил илмий соҳалар мавжуд. Илмий билимлар тараққиёти фанлар соҳаларининг ўзаро бир-бирига яқинлашуви заруратининг келтириб чиқаради ва бу яқинлашув интеграция жараёни деб юритилади. Геохимия, гидродинамика, биофизика, ген инженерияси, биотехнология, астрофизика фандаги интеграция жараёнлари маҳсули сифатида шаклланган янги соҳалардир.

Фан тараққиёти жараёнида унинг жамиятдаги ўрни ҳам ўзгариб боради. XIX аср охирига қадар фан ишлаб чиқаришга нисбатан секинроқ тараққий этгани учун ҳам ишлаб чиқаришга таъсири етарли даражада сезилмасди. XX асрда фан тараққиёти техника тараққиётидан ўзиб кета бошлади. Бу ҳол оқибатда, фан-техника ишлаб чиқаришдан иборат ягона тизимнинг шаклланишига олиб келди; фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айлана бошлади. Бу жараён ҳозирги даврда янада кучайди. Фаннинг жамият ҳаётининг барча соҳалари билан алоқаси жамиятга таъсири янада кучайди. Ҳозирда жамиятнинг илмий билимлар таъсиридан холи бўлган Бирон-бир томонини топиш мушкул. Фан тобора жамият ҳаёти ва тараққиётининг етакчи омилига айланиб бормоқда.

10-мавзу: Маданият ва қадриятлар

Режа:

1. Маданият ва қадрият тушунчаси, мазмун – моҳияти.
2. моддий – маънавий, маданият ва қадриятлар.
3. Маданиятнинг жамият тараққиётида тутган ўрни.
4. Қадриятлар тизими ва кўринишлари.

Таянч тушунчалар:

Маданият, қадриятлар, ворислик, маданиятшунослик, қадриятшунослик.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон», 2003 йил.
2. И.Каримов. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. – Т., «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. И.Каримов. Истиқлол ва маънавият. – Т., «Ўзбекистон» 1994 йил.
4. И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
5. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил.
6. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси. – Т., «Ўзбекистон» 1998 йил.
7. О.Г.Данильян, В.М.Гараненко. Философия – Москва, изд. Эксмо, 2005 г., стр. 398-422.

Назорат учун саволлар:

1. Маданият тушунчасига таъриф беринг.
2. Маънавий маданият нима?
3. Маданиятдаги миллийлик ва умуминсонийлик жиҳатларини қандай тушунасиз?
4. Маданиятнинг жамиятдаги ўрни.
5. Қадриятлар деганда нималар назарда тутилади?
6. Қадрият тушунчасининг мазмуни.
7. Қадриятлар классификацияси ҳақида нималарни биласиз?
8. Қадриятларнинг инсон ҳаётидаги ўрни.

Маданият мураккаб, серқирра ижтимоий ҳодиса. У бир қатор фанларнинг ўрганиш объекти бўлиб ҳисобланади. Масалан, археология ўтмишда яшаган кишилар фаолияти натижасида вужудга келган предметлар, ёдгорликлар, асори-атиқаларни ўрганади. Этнография маълум бир халқнинг маданиятини ўрганади.

Ижтимоий фалсафа маданиятни яхлитликдан иборат ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганади. Маданият атамаси кўп маъноларга эга – экин экиш, қайта ишлов бериш, асраш, авайлаш, маълумот, таълим-тарбия тараққиёт. Маданият инсонни бошқа барча табиий-биологик дунёдан ажратиб туради.

Маданият тушунчасини айрим олимлар арабча «мадина» ва «ият» сўзларининг қўшилишидан келиб чиққан ва у «шаҳарга оид» маъносини англатади, деб ҳисоблайдилар. Европалик олимлар маданият тушунчаси «культура» сўзидан келиб чиққан, у парваришлаш маъносини билдиради, деган фикрни илгари сурадилар. Маданият ўзбек тилида тарбия кўрганлик, билимлилик, сифатлилик маъноларида ишлатилган.

Инсон ва жамият ижодий фаолиятининг барча кўринишлари унинг оқибатида яратилган жаъми моддий ва маънавий қадриятларни ўз ичига қамраб олади.

Маданият тушунчасига хилма-хил таърифлар берилган. XX асрнинг 50-йилларида америкалик олимлар Анри Кребер ва Антоне Клакхом маданият тушунчасига берилган таърифлар 164 та эканлиги ҳақида фикр билдирганлар. Ҳозирги замон фалсафасида маданият тушунчасига берилган таъриф 500 атрофида, деб ҳисоблайдилар О.Г.Данильян ва В.М.Тараненко.²

Маданият тушунчасида:

а) инсон фаолиятининг натижалари

б) инсон фаолиятининг ўзи, унинг усуллари ва воситалари ифодаланади. Инсоннинг фаолияти моддий ва маънавий турларга бўлинади. Шунга кўра маданият 2 хил турда намоён бўлади:

1. Моддий маданият.

2. Манавий маданият.

Моддий маданият деганда инсоният томонидан яратилган жаъми моддий қадриятлар назарда тутилади. Меҳнат қуроллари ва воситалари, техника, технология, ишлаб чиқариш маданияти, турмушнинг моддий шарт-шароитлари, ва ҳ.к. моддий маданият шакллари ҳисобланадилар.

Маънавий маданият деганда маънавий қадриятларни ишлаб чиқариш, тақсимот ва исътемом қилиш соҳалари назарда тутилади.

Маънавий маданият таркибига:

² Қаранг: О.Г.Данильян, В.М.тараненко. Философия – Москва, «ЭКМО» 2005 г., стр. 398.

а) инсон маънавий фаолиятининг барча натижалари фан, фалсафа, санъат, сиёсат, ҳуқуқ, таълим-тарбия, дин жамият бошқариш;

б) Муассасалар ва ташкилотлар: мактаб, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, театр, кино, музей, кутубхона, концерт заллари ва ҳоказолар киради.

Моддий ва маънавий маданият орасига қатъий чегара қўйиш, уларни бири-биридан ажратиш мумкин эмас. Меҳнат қуролини яшаш моддий эҳтиёждан келиб чиқади ва моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси ҳисобланади. Айни вақтда меҳнат қуролини инсон билимсиз яшаш мумкин эмас.

Маънавий маданият ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланади. Жамиятнинг тараққиёт даражаси маънавий маданият билан бошланади.

Инсон гўдаклик чоғиданоқ маданият таъсири остида яшайди. Инсон таълим тарбияси деганда, аввало уни маданиятли инсон сифатида камол топтириш назарда тутилади. Таълим-тарбия жараёнида инсон маданиятга ошно бўлишига ўрганади, маданиятнинг турли асосларига кўра бир қатор турларга бўлиш мумкин.

Масалан миллий (ўзбек маданияти, рус миллий маданияти); минтақавий (славянлар маданияти, туркий халқлар маданияти, африкаликлар маданияти) маданият турларини кўрсатиш мумкин. тарихий давр нуқтаи назаридан антик маданият, ўрта асрлар даври маданияти каби турларига бўлиш мумкин. жамият ҳаёти соҳаларига татбиқан сиёсий маданият, иқтисодий маданият, ҳуқуқий маданият ҳақида фикр юритиш мумкин. маданиятнинг ўзига хос турлари: оммавий маданият, ёшлар маданияти, эклекта маданияти, ишчилар маданияти ҳақида фикр юритиш мумкин. маданиятнинг жамиятда тутган ўрни унинг функцияларида намоён бўлади.

Маданиятнинг функцияларига қуйидагилар киради:

а) гносеологик ёки тарбиявий

б) яратувчилик

в) коммуникативлик

г) норматив функция

д) инсонпарварлик функциялари киради.

Маданиятда инсоният тажрибаси мужассамлашган бўлади ва билимлар шаклида намоён бўлади. Уларни ўзлаштириш маданият – гносеологик ёки тарбиявий функциясининг моҳиятини ташкил этади.

Маданият кишилар ижодий фаолиятининг муҳим омили ҳисобланади. Илмий изланишлар олиб бориш, санъат соҳасида фаолият кўрсатиш маданиятининг яратувчилик функцияси моҳиятини ташкил этади.

Ҳаётнинг барча жабҳаларида - меҳнатда, турмушда, шахслараро муносабатларда маданият кишилар хулқ-атворида таъсир кўрсатади, уларнинг ҳатти-ҳаракатини бошқаради. Маданиятнинг норматив (тартибга солиш) функцияси ахлоқда, ҳуқуқда ўз ифодасини топади.

Маданият ижтимоий ҳаёт тажрибасини бир авлоддан иккинчи авлодга етказишнинг қудратли воситаси ҳисобланади. Маданият анъаналар тарзида авлодлар томонидан ўзлаштирилади ва у асосда авлодлар алоқадорлиги таъминлади. Ижтимоий тажрибани авлодларга сингдириш маданиятнинг коммуникатив функциясини ташкил этади.

Маданият инсонда инсонийликнинг такомиллаштириш вазифасини бажаради. Маданият туфайли инсон камолотга интилади, инсонда энг юксак инсоний хислатлар шаклланади.

Маданият инсонийликнинг меъёри ва кўрсаткичи ҳисобланади. Бу маданиятнинг инсонпарварлик функциясидан далолат беради.

Жамият тараққиётининг қайси соҳаси ҳақида гап кетишдан қатъий назар бу тараққиётда асосий ўринни, инсон ва унинг маданий юксалиш даражаси ҳал қилувчи омил бўлиб ҳисобланади.

Фалсафанинг энг муҳим муаммоларидан бири – қадриятлар муаммоси ҳисобланади. Қадриятлар муаммоси фалсафа тарихида қадимдан мавжуд бўлган. Қадимий Юнон файласуфлари Сукрот, Платон эзгулик, яхшилик, адолат, фаровонлик, қадриятлари ҳақида фикр юритганлар. Аристотель адолат, бахт юксак қадрият эканлигини таъкидлаганлари ҳолда уларни нисбий характердалиги, улар инсоннинг оқиллигига боғлиқлиги ҳақида фикр юритадилар. Ўрта асрларда қадриятлар илоҳий мазмунда таҳлил қилинган. Уйғониш даврни фалсафий

қарашларида инсонпарварлик, хурфикрлилик қадриятларига алоҳида диққат қаратилган.

XIX асрдан бошлаб қадриятлар назарияси ишлаб чиқилди. Қадриятлар тўғрисидаги назария, таълимотни ифодаладиган аксиология термини XIX асрнинг иккинчи ярмида Француз файласуфи П.Лаки ва немис олими Э.Гортманлар томонидан истеъмолга киритилди.³ Аксиология – қадриятлар фалсафаси фани шаклланди.

Қадриятлар тўғрисидаги таълимот қадриятшунослик, қадриятлар фалсафаси – аксиология, деб юритилади.

Барча тур ва кўринишдаги қадриятлар, улар орасидаги узвий алоқадорлик, қадриятларнинг жамиятдаги ўрни масалалари аксиология фанининг предметини ташкил этади.

Қадриятлар нима? Бу тушунча кадр-қиммат тушунчаси билан бевосита боғлиқ. Қадриятлар кишилар кадрлайдиган нарсаларга нисбатан ишлатилади.

Фалсафа қомусий луғатида қадриятлар жамият, инсон, инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарса ва ҳодисалар, хислат ва фазилятлар жамул-жами деб таъриф берилган.⁴

Академик Ж.Туленовнинг фикрича, қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалар мавхум тушунилмоғи лозим.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади.

Қадриятлар тушунчасида унга хос хусусиятлар акс этган:

1. Қадриятлар ўз моҳиятига кўра ижтимоий. Нарсаларнинг ўзи мустақил равишда қадрият бўла олмайди. Жамият бўлмаса, қадрият ҳам йўқ. Қадриятлар доимо инсон қадриятларидир. Шунинг учун ҳам қадриятлар инсон билан алоқадорликда бўлгандагина нарсалар кадрли бўла олади.

³ Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 йил, 17-бет.

⁴ Ўша асар 17-бет.

2. Қадриятлар инсоннинг амалий фаолияти жараёнида юзага келади. инсон ва унинг маълум натижага эришишига йўналтирилган фаолият унинг учун ахамиятли, қадрли.

3. Ҳар қандай нарса 2 хил хусусиятга эга. Бири – нарсанинг нимага кераклиги, иккинчиси унинг инсон эҳтиёжларига алоқадорлиги нарса ўзидан-ўзи қадрли бўла олмайди. У инсонниг Бирон-бир эҳтиёжини қондирсагина қадрли бўла олади. Демак, унинг қадрли-қадрли эмаслиги инсонга, унинг муносабатига боғлиқ.

4. Қадриятлар объектив моҳиятга эга. Қадрият ўз-ўзидан эмас, инсонниг предметли – амалий фаолиятдан келиб чиқади.

Қадриятларни турли асосларга кўра муайян турларга ажратиш мумкин:

Жамият ҳаётининг соҳаларига тааллуқли бўлиш нуқтаи-назаридан қадриятларнинг: а) моддий; ижтимоий-сиёсий, маънавий турларини кўрсатиш мумкин.

Моддий қадриятлар ичида табиий қадриятлар муҳим ўрин тутди. Табиий қадриятларга ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар, фойдали қазилмалар, ҳайвонлар ва бошқалар киради. Иқтисодий ахамиятга эга бўлган табиий хом-ашё, фойдали қазилмалар Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, асосий қадриятларидандир. Табиий ресурслар: ёнилғи, металл, рудалар, ҳаво, сув, ўсимликлар, ҳайвонлар бўлмаса инсон яшай олмайди. Она Ер кишилар учун моддий неъматлар манбаи, меҳнат воситалари хазинасидир. Ер – инсоният тараққиётининг бешигидир. Шундай экан, ҳаёт манбаи – Ерни қадрламаслик мумкин эмас. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар, умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», деб ёзиб қўйилган.⁵

Моддий қадриятлар незигини мулк ташкил этади. Мулкни ўз эгасига бериш жамият тараққиётининг муҳим омили ҳисобланади, унинг мулк эгаси ушбу мулкни сақлаш ва кўпайтириш учун курашади. Мамлакат иқтисодиётининг

⁵Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., 1993 йил, 19-бет.

тараққий эттиришга хизмат қиладиганлар, аввало, мулкдорлардир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосини мулккий муносабатларини тубдан ўзгартириш ташкил қилади. «Мулкнинг мулкдорга том маънода хизмат қилишига, унинг мулк эгасига, бутун мамлакатга фойда келтириб, ҳар бир фуқаронинг фаровонлигига хизмат қилишга эришиш зарур.

Ана шундагина пайдо бўлаётган мулкдорлар синфи ўз мамлакатининг иқтисодиётини мустаҳкамлашдан чинакам манфаатдор бўлади, ижтимоий тузумни мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилиш, ижтимоий сиёсий барқарорликни таъминлаш учун барча имкониятларни яратади», дея таъкидлаган эди Президент Ислон Каримов.⁶

Моддий қадриятлар табиий (табиат предметлари, меҳнат предметлари ва ҳ.к.) ва предметли (инсон меҳнати натижалари) кўринишларида намоён бўлади. Инсоният сиёсий қадриятларга ижтимоий адолат, тинчлик, барқарорлик кабилар киради. Маънавий қадриятлар деганда илмий, ахлоқий, диний, эстетик қадриятлар назарда тутилади.

Кимнинг эҳтиёжларини акс эттириш хусусиятларига кўра қадриятлар шахсий, гуруҳий ёки жамоавий, миллий, умуминсоний кўринишларга эга.

Жамият ва инсон ҳаётида тутган ўринларига кўра: иккинчи даражали, кундалик ва олий қадриятларни кўрсатиш мумкин.

Моддий, ижтимоий-сиёсий маънавий қадриятларнинг муайян бир қисмини олий (юксак) қадриятлар ташкил этади. Тинчлик, инсон ҳаёти, адолат, эркинлик, ҳуқуқ ва бурчлар ҳақидаги тасаввурлар, дўстлик, севги, қариндошлик кабиларни олий қадриятлар туркумига киритиш мумкин.

Қадриятларнинг мазмуни, кўриниши ўзгарувчандир. Қадриятлар турлари орасига қатъий чегара қўйиш мумкин эмас. Улар ҳаёт шароитлари, давр тақозоси билан бир турдан бошқа турга ўтиши мумкин. жамиятдаги ўзгаришлар, тараққиёт янги қадриятларнинг шаклланишига, ёки айрим қадриятларнинг йўқолишига олиб келиши мумкин.

⁶ Каримов И.К. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили – Т., «Ўзбекистон» 1995 йил, 9-бет.

Инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Республика Конституциясида шундай сўзлар ёзилган; «Ўзбекистон Республикаси демократия, умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқларга олий қадрият ҳисобланади»⁷.

Шундай қилиб қадриятлар инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тутadi.

11-Мавзу. Фуқоролик жамият

Режа:

1. Фуқоролик жамияти, унинг тузилиши.
2. Фуқороларнинг ўз –ўзини бошқариш органлари.
3. Ўзбекистонда фуқоролик жамиятини барпо этишнинг ўзига хос томонлари.

Таянч тушунчалар:

Очиқ жамият, ёпиқ жамият, фуқаролик жамияти, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, маҳалла, жамоат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлари.

Адабиётлар:

1. Ислom Каримов «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» - Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
2. Ислom Каримов «Ўзбекистон ХХI асрга интиломда» - Т., 1999 йил.
3. Ислom Каримов. «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» - Т., «Ўзбекистон» 2002 йил.
4. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Т., «ВЛАДОС» 1998 й., 205-214 бетлар.
5. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 йил.

Назорат учун саволлар:

⁷ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., 11-бет.

1. «Жамият», «фуқаролик жамияти» тушунчаларини таърифланг, уларнинг умумий томонлари ва фарқларини кўрсатинг.

2. Фуқаролик жамияти масаласининг фалсафа тарихида қўйилиши.

3. XX аср фалсафасида фуқаролик жамияти концепцияларининг ишлаб чиқариш.

4. Очик жамият қандай жамият?

5. Карл Поппер «ёпиқ жамият» деганда нимани назарда тутди.

6. «Фуқаролик жамияти»нинг асосий хусусиятларига нималар киради?

7. «Фуқаролик жамияти» муаммосининг Ислом Каримов асарларидаги талқини?

8. Фуқаролик жамиятининг структурасига нималар киради?

Сўнгги пайтларда ижтимоий фалсафада «очик жамият», «ёпиқ жамият», «ахборотлашган жамият», «фуқаролик жамияти» каби тушунчалар кўп қўлланмоқда.

Фуқаролик жамияти жамиятнинг муайян шакли, қўринишини ифодалайди. «Фуқаролик жамияти», «фуқаролик» тушунчаларига қадимдан кўп омиллар ўз муносабатларини билдирганлар. Чунончи Юнон файласуфи Аристотель ўзининг «Сиёсат» асарида фуқаролик жамияти масаласига алоҳида тўхталган ҳамда грек полисларини фуқаролик жамиятининг ўзига хос модели, деб билган. У фуқаролик жамияти, деганда бахтли ҳаётни таъминлайдиган жамиятни тушунган. Бундай жамиятни бошқаришда давлат қонунларининг тўғри, адолатли бўлиши, давлатнинг халқ манфаатлари йўлида хизмат қилиш зарур, деб ҳисоблаган ўз даврида Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шаҳри» асарида «фозил шаҳар» ғоясини илгари суради. «Фозил шаҳар» олим идеалидаги фуқаролик жамияти эди.

Фаробий идеал жамият — фозил шаҳар деганда адолатли, кишиларнинг самарали меҳнати, илм соҳибларининг ақл-заковатлари, ҳаётий тажрибалари юксак қадрланадиган жамиятни тушунган. Бундай шаҳарда маърифат, илм-фан ривожланади, инсон камолоти таъминланади, инсонлар ўзаро ҳақиқат яшайдилар. Тенгхуқуқлик ва эркинлик салтанади ҳукмронлик қилади. Орзудаги жамиятда

давлат бошликлари ўз фаолиятларида адолат, тенг ҳуқуқлилик, фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутадилар.

Фуқаролик жамияти муаммосига оид қарашлар И.Кант, Гегель, Руссо фалсафий қарашларнинг муҳим томонини ташкил этади. Кант орзу қилган идеал жамият ҳолати – бу жамият аъзолари ўртасидаги тинч-тотувлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатликдир. Идеал жамиятда эркинлик муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий эркинликнинг асосий шarti – бу жамият аъзоларининг қонун олдидаги тенглиги. Кант тенглик деганда мутлоқ тенгликни назарда тутмайди. Насл-насабгаалоқадор имтиёзларни баратараф этиш лозимлиги ҳақида фикр юритади. Унингча, кишиларни мутлоқ тенгликда сақлашга уриниш ижтимоий адолатсизликдан бошқа нарса эмас.

Гегельнинг ҳуқуқ фалсафасида ҳам фуқаролик жамиятига оид қарашлар илгари сурилган.

Янги давр фалсафасида фуқаролик жамияти муаммосига француз мутафаккирлари кўп эътибор берганлар. Шулардан бири – Жан Жак Руссодир. (1712-1778) у ўзининг «Ижтимоий шартнома ёки сиёсий ҳуқуқ тамойиллари» деб, номланган машҳур асарида фуқаролик жамиятини тузиш асосларини қараб чиқади ва ўзаро тенглик, ҳуқуқ-қоида, меъёрларига ҳурмат, халқ манфаатлари масаласига эътибор қаратади.

Жан Жак Руссо ижтимоий тенгсизликка идеал давлат ва жамиятни қарор топтириш йўлидаги энг асосий тўсиқ, деб билади. У ўрининг «Тенгсизликнинг келиб чиқиш сабаблари» асарида тенгсизликнинг келиб чиққан сабабларини таҳлил қилар экан, унга тарихий ҳодиса сифатида ёндашади. Жамиятдаги кузатиладиган турли нуқсонларнинг бош манбаи – тенгсизлик. Тенгсизликнинг бош сабаби хусусий мулк, давлат эса бу тенгсизликни кучайтиради. Шунинг учун жамиятда бойликларни тенг тақсимламоқ лозим. Олим ҳар қандай хусусий мулкка эмас, фақат турли бузилишларга олиб келадиган йирик хусусий мулкчиликка қарши курашади. Айни вақтда шахсий меҳнатга асосланган хусусий мулкчиликни жамиятнинг асоси, деб ҳисоблайди. Руссонинг фикрича,

жамиятнинг бойлар ва камабағалларга бўлинишини бартараф этиш орқали ижтимоий тенгликни таъминлаш мумкин.

«Фуқаролик жамияти» тушунчаси ижтимоий фалсафага XX асрда кириб келди ва бу нарса инглиз олими, файласуф Карл Поппер (1902-1994 й.) номи билан бевосита боғлиқ. Поппер «Очиқ жамият ва унинг душманлари» асарида «ёпиқ жамият» ва «очиқ жамият» тўғрисидаги таълимотни илгари сурган.

Карл Поппернинг бу асарни ёзишдан мақсади тоталитаризм ҳақидаги қарашларни чуқурлаштириш ва унга қарши кураш самарадорлигини оширишдан иборат эди. Олим ёпиқ жамиятни тоталитар сиёсий тузумнинг маҳсули сифатида таърифлайди. Унинг фикрича инсоният доимо тоталитар сиёсий тузум билан курашиб келган. Инсоният ўзининг келажагини инсонпарварлик принципларига асосланган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қарор топтириш билан боғлиқ бўлган масалаларга қаратилмоғи лозим, деб ҳисоблайди. Поппер ва бундай сифат ҳолатига эга бўлган жамиятни «очиқ жамият» деб атайди. У очиқ жамиятни бозор муносабатлари билан боғлайди ва шу асосда «очиқ жамият», «фуқаролик жамияти» ҳақидаги концепцияси илгари суради. Очиқ жамиятда жамият фуқаролари шахс ҳисобланади. Унда муайян қарорларни қабул қилишда фуқаролар иштирок этадилар.

Карл Поппер инсонпарварлик тамойилига асосланган ижтимоий тузумга эришмоқ учун инсоният бешта муҳим вазифани адо этмоғи лозим, деб ҳисоблайди. Булар:

1. Эркинликни мустаҳкамлаш, ундан келиб чиқадиган маъсулиятни англаш;
2. Дунёда тинчлик ўрнатиш;
3. Қашшоқликка қарши кураш;
4. Демографик портлашга қарши кураш.
5. Зўровонликка қарши таълим-тарбияни жадаллаштириш.⁸

Шуни таъкидлаш лозимки, «жамият» ва «фуқаролик жамияти» синоним тушунчалар эмас. Умуман олганда, жамият – бу кишиларнинг умумийлиги,

⁸ Фалсафа. Қомусий лугат. – Т., «Шарқ» 2004 йил, 331-332 бетлар.

органик бирлиги ва яхлитлиги. Фуқаролик жамияти эса жамиятнинг муайян бир кўринишидир.

Фуқаролик жамияти у ёки бу бу мамлакатнинг ҳар бир фуқаросига иқтисодий ва сиёсий туркумини ўз ихтиёри асосида қуришга тўла эркинликни кафолатловчи маълум ижтимоий тизим.

Фуқаролик жамиятининг бош тамойили ўз-ўзини бошқариш. Давлатнинг ижтимоий сиёсий фаолиятида демократия қоидалари қанча кўп амал қилса, фуқаролик жамияти шунчалик ривожланади. Ҳақиқий демократик давлат, бу – албатта ривожланган фуқаролик жамиятига эга бўлган давлатдир.

Фуқаролик жамиятида давлат фаолияти устидан фуқароларнинг назорати ўрнатилади, давлатнинг кўпгина функциялари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига ўтади.

Фуқаролик жамияти инсоният цивилизациясининг маҳсули ҳисобланади. Фуқаролик жамияти мураккаб тузилишга эга. Фуқаролик жамиятининг таркибий қисмларига: а) иқтисодий соҳада – майда хусусий корхоналар, кооперативлар, акционерлик жамиятлари, фуқаролар ташаббуси билан шаклланган хилма-хил ишлаб чиқариш бирлашмалари, жамоалари, жамиятлар;

б) иқтисодий соҳада – оила, ўзини-ўзи бошқариш ташкилотлари, сиёсий партиялар, турли ҳаракатлар, жамоатчилик фикрини ўрганувчи нодавлат институтлари, муассаса ва ташкилотлар;

в) маънавиятда – нодавлат ташкилотлар (масалан диний ташкилотлар), оммавий ахборот воситалари, турли илмий, ижодий уюшмалар киради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамиятини қуриш бўйича катта ишлар амалга оширилмоқда. Эркин фуқаролик жамияти қонун устувор, ижтимоий адолат ҳукмрон бўладиган инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий ўринга кўтарилган жамиятдир.

Республика Президенти Ислам Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиё йўли», «Ўзбекистон ХХІ аср бўсагаисда: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» рисоаларида эркин фуқаролик

жамиятини барпо этиш йўллари ва бу борадаги вазифалар илмий жиҳатдан асосланган.

Эркин фуқаролик жамиятининг моҳияти Президент И.Каримов томондан шундай таърифланади: «Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишга кўмаклашади»⁹.

Бу жамиятни барпо этишнинг стратегик вазифалари. Исломо Каримовнинг асарва нутқларида, аввало «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари» асарида берилган. Булар:

1) Демократик ҳуқуқий давлатни қарор топтириш. Айнан демократик ҳуқуқий давлат жамиятда мавжуд манфаат ва муносабатларни мужассам ҳолда ифодалайди. Демократик ҳуқуқий давлат узлуксиз тараққий этиб боровчи давлатдир. Бу давлатнинг қонунлари инсон ва фуқаролар ҳуқуқларини тўла рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

2) Эркин фуқаролик жамиятини қуршнинг муҳим шарти демократияни ҳар томонлама ривожлантиришдир. «Жамиятда демократиянинг қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар – халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этиришидир».¹⁰

3) Фуқаролик жамиятини қуриш бир қанча ваколатли вазифаларга давлатдан маҳаллий ҳокимят органларига, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди. Бунда давлат ҳокимияти ўз диққат-эътиборини тараққиётнинг стратегик вазифаларини ҳал қилишга (мудофаа, давлат хавфсизлиги, ташқи сиёсат, қонунлар қабул қилиш ва ҳ.к.) қаратади. Бошқа масалаларни ҳал қилиш эса аста-секин давлат ҳокимиятни

⁹ И.Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил, 13-бет.

¹⁰ Ўша асар. 181-бет.

органларидан жамоат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига топтирилиши кўзда тутилади.

4) Эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш сиёсий институтлар ва нодавлат ижтимоий уюшмалар ва жамоатчилик тизимлари ролининг тобора ортиб боруви билан характерланади. Бугунги кунда республикада 9690 фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари мамлакат ижтимоий ҳаётида жуда катта ўрин тутмоқда. Республикада 5 сиёсий партия (ХДП, «Фидокорлар Миллий Демократик» партияси, «Миллий тикланиш» демократик партияси, Либерал-демократик партия) «Халқ бирлиги» ҳаракати, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати, қасаба уюшмалари, Хотин-қизлар ташкилотлари, 300 дан ортиқ республика ва халқаро нодавлат ташкилотлари, турли жамғармалар фаолият кўрсатмоқда.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлисининг Ваколатли институти – Омбудсмен ташкил этилган.

5) Эркин фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим омили – маънавиятни юксалтириш оммавий ахборот воситаларини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат. «... оммавий ахборот воситалари ҳар бир киши ўз фикрини ифода эта олишига имкон берадиган эркин минбар бўлиши керак».¹¹

Бугунги кунда Ўзбекистонда 609 номда газета, 162 номда журнал нашр этилмоқда¹².

Шундай қилиб, эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш шарафдорлигини янада кўрғизиб бериш – бизнинг стратегик мақсадимиз, чунки бундай жамиятда инсон, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда манфаатлари олий қадрият ҳисобланади.

12-Мавзу. Инсон. Шахс.

Режа:

1. Инсон, унинг моҳияти ва фаолияти.
2. Инсон муаммосининг фалсафа тарихида қўйилиши.

¹¹ Ўзбекистон: 13 йил мустақил тараққиёт йўлида. – Т., «Ўқитувчи» 2004 йил, 13-14 бетлар.

¹² И.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» - Т., «Ўзбекистон» 1999 йил, 30-бет.

3. Инсон, индивид, шахс, индивидуаллик тушунчалари

Таянч тушунчалар:

Одам, инсон, индивид, шахс, антропогенез, социогенез, антропосоциогенез, экзистенция.

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. – Т., «Ўзбекистон» 2005 йил ёки «Халқ сўзи» газетаси, 8 декабрь 2005 йил.

2. И.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.

3. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов таҳрири остида.-Т., «Шарқ», 1999 йил, 272-283 бетлар.

4. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил, 272-280 бетлар.

5. Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. I китоб – Т., «Chinor ENK», 1998 йил.

6. Инсон фалсафаси. II Мустақил шахс. – Т., «Chinor ENK», 2002 йил.

7. О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. Философия – Москва, «ЭКСМО» 2005 йил, 365-374 бетлар.

Назорат учун саволлар:

1. «Одам», «инсон» тушунчаларини изоҳланг. Улардаги умумийлик ва фарқлар нималардан иборат.

2. Қадимги Хинд фалсафасида инсон муаммоси.

3. Қадимги Хитой фалсафаси инсон тўғрисида.

4. Ўйғониш даври фалсафасининг инсон тўғрисидаги қарашлари.

5. Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирлари инсон тўғрисида.

6. Немис классик фалсафаси инсон тўғрисида.

7. Инсон муаммоси ҳозрги замон фалсафасида.

8. Шахс тушунчасининг мазмун моҳияти.

9. «Инсон антропосоциогенез маҳсули» деган фикрни қандай тушунасиш? Изоҳлаб беринг.

10. Шахснинг шаклланишида ижтимоий омилларнинг тутган ўрни.

Ижтимоий фалсафа инсон муаммосига олам, борлиқнинг таркибий қисми сифатида қарайди вaш у нуқтаи-назардан «Инсон инма? Унинг моҳияти қандай? Инсон оламда қандай ўрин тутади?», «Инсон омили деганда нима назарда тутилади? Каби саволларга жавоб беради. Инсон борлиқнинг олий кўриниши. Унинг келиб чиқиши, ҳаёти, тараққиёти олам, борлиққа боғлиқ. Инсон ва жамият олам тараққиёти табиат эволюциясининг маҳсули ва кўриниши бўлиб ҳисобланади.

Инсон ҳамма замонларда ҳам ўзининг кимлигини, ўзлигини билишга интилан. Инсон муаммосига бағишланган хилма-хил қарашлар, гипотезалар, назариялар яратилган.

Инсон муаммоси ижтимоий фикр тарихида 3 хил нуқтаи назардан ўрганилган: мифологик, диний ва илмий-назарий.

Инсон ҳақидаги дастлабки қарашлар қадимги Шарқ мамлакатлари, айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Турон халқлари томонидан яратилган эртаклар, достонлар, афсоналарда ўз ифодасини топган. Ҳамма нарсага қодир инсон образи Қадимги Ҳинд Ведаларида тасвирланган. Уларда айтишлича, энг қадимги инсон Пуружа мингта бошли, мингта кўзли, мингта оёқли бўлган эмиш. Бу инсонинг ақл-заковати-ой, кўзи-қуёш қориб-толиқиш-олов, нафаси эса – шамол эмиш. Ҳозирги одамлар Пружадан тарқалган эканлар. Айтилишича, унинг қўлидан – кематрон (ҳарбийлар), войш (деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар), шудра (гадолар) каби жамиятнинг турли қатламларига мансуб одамлар келиб чиққан эмиш. Ведаларда ёзилишича, инсон икки моҳият: тана билан жоннинг қоришмасидан иборат. Тана инсон жисмининг асосини ташкил этади, бу асосни брахман яратган, жон эса рух (атманг) томонидан яратилган. Агар инсоннинг ердаги фаолияти турли нопокликлар билан боғланмаса, Атман ва брахманларнинг аралашуш жараёни содир бўлади. Мабодо, инсон фаолияти ердаги нопокликлар билан алоқадор бўлса, унинг жони кўринишида эмас, балки ҳайвоний тана сифатида қайта туғилади. Хинд Ведаларида олам бир бутун, тирик зотларнинг ҳаммаси бутуннинг

ажралмас зараларидир. Одам эса ўша тирик зотларнинг ўзига хос шакли, кўринишидир, дейилади.

Қадимий Хитой афсоналарида дастлабки инсон – одамато Паньга қиёфасида намоён бўлади. Одамнинг бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилувчи инсоний хислатлари ҳақидаги дастлабки мулоҳазаларни қадимий Хитой манбааларида кўриш мумкин. Инсон ҳақидаги дастлабки фалсафий қарашлар Хитойда эрамиздан аввалги VII-VI асрларда шаклланган. Қадимги Хитой файласуфлари фуқароларнинг бахтли ёки бахтсиз бўлиш сабабларини осмондан эмас, балки улар яшаётган ижтимоий муҳитдан излаганлар. Уларнинг таъкидлашича, жаъми яхшилик ва ёмонликлар одамлардан тарқалади. Хитойда кенг тарқалган Конфуций (э.а. 551-479 й.) таълимоти бўйича, одамлар ўз табиатларига кўра хаммаси бир, фақат тарбия туфайли улар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Конфуцийнинг инсон тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари, шогирдлари билан бўлган суҳбатларни акс эттирувчи «Суҳбатлар ва мулоҳазалар» асарида ифодаланган. Жамиятда содир бўлаётган турли ахлоқсизликлардан ташвишга тушган Конфуций фуқароларни тарбиялашга ҳаракат қилади, уларни инсофга чақиради. У инсонийликнинг турли фазилатларини ўзида мужассамлаштирган инсон фақат ўзи учун эмас, балки жамият учун, бошқалар учун яшамоғи даркор, деб ҳисоблайди.

Инсон тўғрисидаги қарашлар эрамиздан аввалги VII-VI асрларда Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида, хусусан Туронда кенг тарқалган диний-фалсафий таълимотларда, чунончи зардуштийлик таълимотида акс этган. Бу таълимотнинг марказий муаммоси – одам билан олам ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик. Ушбу таълимотга мувофиқ бутун олам, шу жумладан одам борлиғи ҳам тўғри унсурдан: тупроқ, сув, ҳаво, оловдан иборат. Зардуштийлик таълимотига кўра, олам қарама-қарши кучлар, хусусан, яхшилик ва ёмонлик, ну рва зулмат орасидаги курашга асосланган. Бу курашни ҳеч қачон муроасага келтириб бўлмайди, бу кураш бутун коинотни қамраб олган. Яхшилик, ёруғлик Ахура Мазда, ёмонлик зулмат эса Ахриман худолари тимсолида намоён бўлади. Бутун оламни, ундаги барча нарсаларни, шу жумладан одамни ҳам эзгулик худоси

Ахура Мазда яратган эмиш. У яратган ер юзида пайдо бўлган биринчи Одам Ато Ийим, деб номланган экан.

Ахура Мазданинг кўрсатмасига мувофиқ Ийим ер юзига турли жонли мавжудотлар, хусусан, одамлар, ҳайвонлар, қушлар уруғини сочибди, уларни парвариш қилибди. Шу аснода, Ийим ер юзида 900 йил яшайди. Одам боласининг сони кўпайиб ер юзи унга порлик қила бошлабди. Ана шунда Ийим худога мурожаат қилиб, ерни кенгайтиришни сўрайди ва бунга эришибди ҳам. Бир куни Ахура Мазда ер юзини музлик босиб келаётгани ҳақида Ийимни огоҳлантирибди. Ийим ер юзида мавжуд тирик мавжудотларни сақлаб қолиш учун махсус уй қуриб, барча тирик мавжудотларнинг энг яхши зотлари, энг зўр навларидан бир жуфтдан сақлаб қолибди. Зардуштийлик таълимотида инсон фаолиятини бошқариб турадиган энг катта куч-ахлоқ нормалари эканлиги ҳақидаги ғоя илгари сурилган. Шунинг учун Зардушт Олий ибтидо – Ахура Маздадан инсонинг кундалик амалий фаолиятини бошқарувчи қонун-қоидаларни аниқлаб беришни сўраган. Манна шунда Ахура Мазда бутун олам борлиғи икки бошланғич асос – эзгулик ва ёвузлик атрофида мужассам эканлигини хабар қилади. Бунда эзгулик мусаффо, беғубор осмонга, ёвузлик эса жаҳаннамга қиёс қилинади. Одамлар Ахура Мазда томонидан юборилган ахлоқий нормалар, тартибларга амал қилсалар, яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабаси таъминланади. Яхшилик билан ёмонлик орасидаги курашда ҳал қилувчи ролни – инсон, унинг иймон-эътиқоди ўйнайди, дейилади зардуштийлик таълимотида Зардуштийликда таъкидладикки, инсон иймон-эътиқодини учта йирик таянчи мавжуд: фикрлар софлиги, сўздаги собитлик ҳамда фаолиятининг инсонпарварлиги.

Инсон, унинг оламга муносабати қадим Юнон фалсафасида марказий ўрин тутди.

Юнон олими Сукрот (э.а. 469-399)нинг фалсафий мулоҳазалари марказида инсон ва унинг онгини ўрганиш туради. Сукротнинг инсон тўғрисидаги қарашларида ахлоқий рационализм марказий ўрин эгаллайди. У ахлоқсизлик ҳақиқатни билмасликдир, инсондаги ёмонликлар – билимсизликнинг натижасидир, деб ҳисоблайди. Платоннинг фикрича, инсон асосан икки бўлажак

уюшмасидан иборат. Биринчи бўлак - ўлмас жон, иккинчи бўлак – тана. Инсонинг жони ҳам икки қисмдан иборат: олий – юқори қисм ва пастки – қуйи қисм. Олий қисмда ақл-заковат тўплаган, унинг ёрдамида инсон абадий ғоялар сирини билиб олади ва фаровонлик, эзгулик томон интилади. Пастки қисм - ҳис-ҳаяжонга асосланган. Платон одамларни уч катта тоифага бўлган. Биринчи тоифадагилар – ақлли кишилар, иккинчи тоифадагилар - ҳис-ҳаяжонга берилувчилар, учинчи тоифа – доқийларга, йўлбошчиларга сажда қилувчилар.

Аристотель инсон жисми ва ижтимоий қиёфаси орасидан алоқадорликни тушунтириб беришда ўз ўтмишдошларидан анча илгарилаб кетади. У оламдаги жами тирик мавжудотлар ҳаётининг асосини жон ташкил қилади, деб ҳисоблайди. Бу жон уч туркумга бўлинади: энг паст туркумдаги жон - ўсимликлар, иккинчи туркумдаги ҳайвонларда, энг олий туркумдаги жон – одамзодда бўлади. Аристотель инсон деб аталувчи тирик мавжуотни бутун ва бўлинмас, деб талқин этади. Айни вақтда «инсон ўз табиатига кўра сиёсий мавжуотдир», деб таърифлайди. Олим одамларни фақат моддий фаровонлик эмас, балки ижтимоий адолат принципларига риоя қилиш эзгулик томон бошлайди, деб ҳисоблайди. Эзгулик деганда, ақл-заковат билан иш кўришни, меҳрибонлик, мардлик, очиққўнғилликни, тўғрилик, хайрихоҳликни тушунади.

Аристотель инсонниг ҳар томонлама камолоти ҳақида фикр юритади ва юксак ахлоқий поклик, ташки ва чиқи гўзаллик, ижтимоий-сиёсий етуклик каби фазилатларни олий камолотга етказадиган фазилатлар, деб ҳисоблайди.

Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафасида инсон ҳақидаги диний қарашлар илгари сурилади. Чунончи, христиан фалсафасининг худо инсон қиёфасида гавдаланди. Христиан фалсафасининг йирик намоёндаси Фома Аквинский фикрича инсонда мавжуд фазилатларнинг энг олийси – ақлдир. Инсон ақл ёрдамида яхши ва ёмон, эзгулик ва жоҳилликнинг фарқига боради. Эзгулик тўрт кўринишда, чунончи: донишмандликда, жасурликда, муътадилликда ва адолатпарварликда намоён бўлади. Аквинский бу фазилатларга Яна христианликка хос уч фазилатни: ишонч, умид ва муҳаббатни ҳам қўшади.

Ислом фалсафасида Одам суратини (Одам Атони) лойдан ясаганлиги, кейин унга жон ато этганлиги, Момо Ҳавони Одам Атонинг «чап биқинидан» яратилганлиги ва бутун кишилик жамияти Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқалганлиги ҳақида ғоя илгари сурилган. Қуръони Каримнинг ал-исро сурасида. Биз одам болаларини азиз – мукаррам қилдик ... ва уларни ўзимиз яратган жуда кўп жонзотлардан афзал, устун қилиб қўйдик; дейилган. Ислом дини таъсири остида мусулмон фалсафаси ва унинг мутакаллимлик ва мутазаллийлик таълимотлари шаклланди. Мутакаллимлар оламни, одамни тушуниш асосларини Қуръони Карим ақидаларидан изладилар. Улар инсонинг тақдири азалдан белгиланган, деган ғояни илгари сурадилар – Мутазаллийлар худо инсонга ўхшаш, деб тушунтирадилар. Айни вақтда улар инсоннинг ақлини, оламни ўзгартириш борасидаги фаолиятини юқори баҳоладилар.

Мусулмон фалсафасидаги хурфикрликда инсон муаммоси ўзгача талқин қилинди. Бу йўналишнинг йирик намоёндаси Мансур Халлож таълимотига мувофиқ, мустақил, эркин фикр юритиш қобилиятига эга бўлган инсон комиллик, орифлик даражасига кўтарилиши мумкин.

Инсон муаммоси Ўрта асрлар Ўрта Осиё файласуфлари қарашларида муҳим ўрин тутди. Абу Наср Форобий (870-950 йиллар) одамнинг танаси пайдо бўлиши билан, уни «озиклантирувчи қувват» вужудга келади. Ўша қувват ёрдамида инсон танаси озикланиб туради ва шу жараёнда сезги органлари пайдо бўлади. Сезги аъзолари туфайли инсонда ҳис, тасаввур, хотира бирлашиб, ҳаёл ҳосил бўлади. Ҳаёл қуввати ёрдамида инсон билим, ҳунар эгаллайди, фаолият кўрсатади, фойда, зарарнинг фарқига боради. Инсон ўзининг ақл-заковати билан оламдаги бошқа тирик мавжудотлардан фарқланади. Унинг ақл-заковати борлиқ турли-туман кўринишларининг асосидир. Ўрта аср шароитида инсоннинг инсоний фазилатлари хислатларини аниқлашда, Форобий ўз замондошларидан анча илгарилаб кетади. Форобий «Бахт-саодатга эришув ҳақида» номли рисоласида инсоннинг хислатлари, фазилатлари ҳақида фикр юритади.

Абу Али ибн Сино инсон тана ва жондан ташкил топган. Инсон бошқа тирик мавжудотлардан ўзининг фирқ юритиш қобилияти билан тубдан фарқ

қилади, деб ҳисоблайди. Абу Райҳон Берунийнинг фикрича, инсон оламдаги барча мавжудотлардан ўзининг яратувчанлиги билан тубдан фарқ қилади; яхшилик, ростгўйлик, олийжаноблик, меҳр-шавқат, муҳаббат каби фазилатлар инсонни улуғлайди. Ёлғончилик, ёмонлик, ичиқоралик, қўполлик, ўғрилик, тухматчилик каби иллатлар инсонни тубанлаштиради. Абу Райҳон Беруний инсон ўз меҳнати билан улуғдир. Меҳнат ёрдамида инсон ўз баданини турли иллатлардан, хусусан, дангасаликдан, ялқовликдан, ишёқмасликдан қутқаради, деган фикрни илгари суради.

Юсуф Хос Ҳожиб кишиларни ахлоқий баркамоллиги ёки ахлоқсизлигига қараб яхши ва ёмон одамларга бўлади. У камтар, оддий, ҳалол, ҳақгўй кишилар жамиятнинг бебаҳо бойлиги; мунофиқ, ёлғончи кишилар юрт учун зарарли иллат эканлигини қайта-қайта такрорлайди.

Уйғониш даври фалсафасида ҳар томонлама ривожланган шахс ғояси олға сурилади. машҳур инглиз гуманисти Томас Мор «Утопия» асарида инсон шахси тубанлашувининг сабаблари ҳақида фикр юритиб ўғрилик, дайдилик тубанлашувнинг кўринишларидир. Бу каби иллатларни тугатмоқ учун нопок йўллар билан топилган бойликларни йўқотиш даркор, деган хулосага келади.

XVII-XVIII аср Ғарбий Европа фалсафасида инсон тўғрисидаги диний қарашлар танқид остига олинди, инсон, унинг моҳияти, келиб чиқиши ҳақида янги илғор ғоялар илгари сурилди. Машҳур инглиз файласуфи Ф.Бэкон (1561-1626 й.) ўзининг «Янги Орғон» асарида инсоннинг табиат устидан ҳукмрон бўлишида фан ютуқларига таяниш зарурлигини исботлаб берди. машҳур инглиз файласуфи – Томас Гоббс (1588-1679 й.) фикрига кўра, жамият – жуда катта механизм, инсон ўша буюк механизмнинг мурватидир. Инсон деган мавжудот бир-биридан мутлақо фарқ қилувчи икки муҳим бўлакдан иборат. Унинг биринчи бўлагини жисмоний, иккинчи бўлагини – маънавий қобилиятлар ташкил этади. Инсондаги маънавий қобилиятлар табиат томонидан инъом этилмайди, балки улар ўзлаштирилади.

Гоббс инсоннинг маънавий қобилиятларини мавжуд ижтимоий шарт-шароитлар билан боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилади.

Инглиз файласуфи Джон Локк (1632-1704 й.) «Инсон аҳли тўғрисидаги тажриба» асарида инсон қалби худди оқ қоғоз варағидек тоза бўлиб, фақат тажриба ўша қоғоз саҳифасини турли ёзувлар билан тўлдиради. Инсонни янги билимлар билан қуроллантирмоқ учун тажрибага таянмоқ лозим. Ҳар қандай билим ёки ғоянинг манбаи – тажрибадир, деган фикрни илгари суради. Инсон фаолияти кўрсатишда ўз ақлида мавжуд бўлган билимга таянади, деб таърифлайди у «Ақлни бошқариш ҳақида рисола»Сида.

XVIII аср француз олими, маърифатпарвар Жан Жак Руссо (1712-1778 й.)нинг инсон муаммосига доир фалсафий фикрлари унинг «Одамлар орасида тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари ҳақида мулоҳаза», «Ижтимоий шартнома», «Эмил ёки тарбия тўғрисида»ги асарларида акс этган.

XIV асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Туркистон Чор Россияси томонидан босиб олинган, мустамлакачилик сиёсати Айни авжига чиққан пайтида ўлкада маърифатпарварлик ҳаракати шаклланди. Бу ҳаракат одамларни илм эгаллашга чақирди, ўтмиш авлод меросини тарғиб қилди, ижтимоий-иқтисодий, маънавий қалокликдан чиқиш йўлларини излади. Инсон муаммоси маърифатпарварлар ижодида ўзига хос талқин топди. Маърифатпарвар Аҳмад Дониш (1827-1897 й.) инсон олами, ўзи яшаётган ижтимоий муҳитни ўзгартиришга қодир. Бунинг учун у нафақат диний, балки дунёвий билимларни билиши зарур, деб ҳисоблайди. «Биз дунёни гуллаб-яшнаши учун, денгизларни кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, дунёнинг ажойиб сирли томонларини талқин этиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз», деб ёзади Дониш ўзининг «Наводир ул-вақоеъ» асарида.¹³

Фурқат жамиятда маънавий қашшоқ, нопок, галварс кишиларининг кўпайиши – фожеа, офатдир. Фан нодон – олий кишилар йўлини ёритувчи, уларни тўғри йўлга бошловчи йўлчи юлдуз, чироқдир. Илм-фан қанчалик тез ривожланса, жамият аъзоларининг орзу-умидлари шунчалик тез рўйёбга чиқади, маънавий қашшоқ одамлар сони камаяди. Маърифатли, билимдон, одамлар қанча кўп бўлса, жамият ҳаёти шунча тез инсонпарварлашади, деган хулосага келади.

¹³ Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақоеъ. – Т., 1964 йил, 60-61 бетлар

XIX аср охири XX аср бошларида жамиятни инсонпарварлаштириш ғояси Ўрта Осиёда кенг тарқалган жадиदчилик ҳаракатининг бош ғояси эди. Бу ҳаракатнинг намоёндаларидан бири Абдулла Авлоний (1878-1943 й.) ўз асарларида ўрта Осиё халқлари жаҳон цивилизацияси ютуқларидан, илм-маърифат, маданиятдан бебаҳра қолмасликни, халқ ўта қашшоқлашиб, қулларча ҳаёт кечираётганлигини афсус ва алам билан тасвирлайди. Авлоний асарларининг бош мавзуси – инсон. Унинг фикрича, инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир. Инсон бутун мавжудот соҳибидир, чунки унинг ақл-заковати бор. Инсон шу қудрати туфайли илм эгаллайди. Инсон ўзининг ақл-заковати туфайли бошига тушадиган ҳар қандай бало-қазодан сақланади. Инсонпарвар жамиятнинг муҳим вазифаларидан бири – фуқаролар, айниқса ёшлар ақлий камолоти ҳақида қайгуришдир.

Инсон муаммоси немис классик фалсафасида муҳим ўрин тутди. Немис классик фалсафасининг йирик вакиллари Иммануил Кант, Гегель, Фихте, Шеллинг, Гегель, Людвиг, Фейербах инсоншунослик соҳасида билимларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшдилар. Иммануил Кант (1724-1804 й.) инсонга таъриф берганда уч муҳим томонга ахамият бериш мумкинлигини таъкидлайдилар: 1. Тирик мавжудот сифатида инсонда ҳайвоний аломатларнинг борлиги. 2. Тирик ва ақлли мавжудот сифатида унда инсонийлик аломатларининг борлиги. 3. Ақлли мавжудот ва шунинг билан бирга унда фқир-мулоҳазаларни сингдириш имконияти мавжуд бўлган шахс аломатлари борлиги.¹⁴ Кант ўз диққатини инсон фаолиятини, унинг қобилиятларини, малакатларини ўрганишга қаратди. Инсон камолоти масаласи Вилгельм Гегель (1770-1831 й.) фалсафасининг диққат марказида бўлди. Унинг фикрича, инсон – дунёвий руҳнинг бегоналашувидан ўзга нарса эмас. Гегель инсоннинг шаклланиши жараёнини руҳнинг чуқурлашишидан иборат, деган фикрни илгари суради. Инсон муаммоси Людвиг Фейербах (1704-1782 й.) фалсафий қарашларида алоҳида ўрин тутди. Фейербах учун инсон – энг аввало моддий объект. Инсонни худо яратган

¹⁴ Қаранг: Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. – Т., 1998 йил, 162-бет.

эмас, инсон худони яратган. Фейербах инсонинг фазилатларини шаклланишида биологик омилларнинг тутган ўрнини мутлоқлаштирди. Фейербах жамиятдаги барча одамлар борлигининг энг муҳим элементи вазифасини муҳаббат бажаради, деган ғояни илгари сурди.

Инсон муаммосига марксизм фалсафаси ўзига хос ёндошади. Карл Маркс ўзининг «Капитал» асарида инсон – ижтимоий иқтисодий тараққиётнинг маҳсули, деган хулосага келди. Бу хулоса инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиётига қўшилган муҳим ҳисса бўлиб ҳисобланади. Маркс «инсон табиати» деганда индивиднинг алоҳида жинсга хос тирик мавжудот эканлигини ифодаловчи биологик, психологик ва ижтимоий хусусиятларининг йиғиндисини тушунди. Маркс асос солган инсон тўғрисидаги концепция Ф.Эноянс томонидан ривожлантирилди. Энгельс биринчи марта «Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли» асарида инсон антропогенез жараёни маҳсули эканини асослаб берди. Маркс, Энгельснинг энг катта ютуғи – инсон тўғрисидаги диалектик концепциянинг яратилганидир. Ушбу концепцияга мувофиқ, жамият қандай бўлса, ўша жамиятга шаклланган инсон қиёфаси ҳам шундай бўлади. Шунинг учун ҳам инсон қиёфасида мавжуд бўлган яхши фазилатлар ҳам, ёмон иллатлар ҳам – жамият, унда мавжуд бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ.

XIX асрнинг 40-50 йилларидан бошлаб классик фалсафага қарама-қарши ноклассик фалсафа шакллана бошлади. Бу фалсафа экзистенциализм, персонализм, неопозитивизм, прагматизм, космизм фалсафий оқимларида ўз ифодасини топди.

Экзистенциализм фалсафий оқими шулар жумласидандир. Даниялик файласуф Кьергор (1813-1855 й.) инсонни таҳлил қилиш мақсадида «экзистенция» тушунчасини киритди. Инсонни, унинг ички дунёсини билишга илмий методни қўллаб бўлмайди. Яшаш бу – «ички дунё». Яшаш – ички дунё инсонинг бетакрорлигини кўрсатади. Яшаш деганда Кьеркегор мавжудлик томон боришни тушунади ва уни уч босқичдан иборат, деб билади:

Биринчи босқич – эстетик босқич.

Иккинчиси - ахлоқий босқич.

Учинчиси – диний экзистенция.

Биринчи босқич заминда яшаш, чуқур-халоватга қизиқиш, инсон эҳтиёжини қондириш ётади. Бунда яшаш йўлини танлаш энг оддий шаклда бўлади, чунки объект инсон ҳис-туйғуларини қондириш асосида танланади. Иккинчи, ахлоқий босқичда инсон ўзини-ўзи англайди, ўз маъсулятини ҳис қилади.

Яшашнинг ҳақиқий маъносини инсон учинчи – диний босқичда ҳис қила олади. Инсон азоб чекиг эвазига яшаётганини билади.¹⁵

Кьеркегор фикрича экзистенция деганда инсон борлигининг мавжудлик усули, моҳияти эмас, балки инсон шахсининг билиб бўлмайдиган, такрорланмас ҳолатлари назарда тутилади. Унинг экзистенциалистик қарашлари «ёки-ёки», «Қўрқув ва титроқ», «ўлим касали» асарларида баён этилган.

Экзистенциализм фалсафаси XX асрнинг бошларида Германияда вужудга келди.

Экзистенциализм фалсафасида инсон муаммосига ўзига хос ёндашув акс этган. Агар классик фалсафада инсоннинг моҳияти ақл-заковати асосида талқин қилинган бўлса, бу йўналишда инсон эрки ҳақида фикр юритилади.

XIX асрнинг ноклассик фалсафасига инсон муаммосини олиб киришда машҳур немис файласуфи Ницшенинг (1844-1900 й.) ўрни катта. У халқ яъни баркамол инсон тўғрисидаги қарашларни илгари суради. Ницше фикрича, инсон боласида холиқлик ва маҳлуқлик бор бутун ҳолда уюшади. Ницше инсон чинаккам комиллик даражасига кўтарилмоғи учун аввало маҳлуқларга хос қилиқлардан холи бўлмоғи даркор, деб ҳисоблайди.

Экзистенциализм фалсафасининг асосий ғояларидан бири шуки, инсоннинг хусусияти – у ўзини ўзи яшайди, мавжуд бўла туриб, моҳиятини бунёд этади. Мабодо индивид инсон даражасига кўтарилганида унинг онги ва фаолиятида нуқсонлар мавжуд экан, бунга, аввало, ўзи айбдор. Чунки инсоннинг табиати у яралгунга қадар мавжуд бўлмайди ва индивиднинг ўзидан бошқа ҳеч қандай куч уни инсонга айлантира олмайди. Бундай ғояни илгари суриш билан экзистенциал

¹⁵ Қаранг: Фалсафа. Қомусий лугат. – Т., «Шарқ», 2004 й., 214-бет.

фалсафа инсоннинг шаклланишида унинг ўзи масъул эканлигига эътибор қаратади. Экзистенциализм инсон фаолиятининг рационал томонларига диққат қаратади. Хусусан, инсон фаолиятида турли конфликтлар содир бўлганда ақл-заковат ҳукмига кулоқ солиш, ақл кучи билан ҳар қандай вазиятдан чиқиш – инсон амалий фаолиятининг муҳим шарти эканлигини таъкидлайди. Оддий инсоннинг «хушёр ҳисоб-китоблари», энг оғир дамларда ўзи билан ўзи маслаҳатлашиши уни турли фожеа ва даҳшатлардан сақлаб қолади. Демак, ўз экзистенциясини топган кишининг қийинчиликни матонат билан енгишига жасорати етади.

Ҳозирги замон фани маълумотларига қараганда одам деб аталувчи ягона биологик турга мансуб тирик мавжудотнинг инсонга айланиши узоқ давом этган эволюцион жараёндир. Мутахассисларнинг фикрларига кўра бу жараён 3-3,5 млн йил давом этган. Инсоннинг фаолияти, турмуш тарзи замонлар ўтиши билан ўзгариб борган. Шу ўзгаришларнинг турли-туманлиги инсонларнинг бир-биридан фарқ қилиши учун асос вазифасини бажарган. Фаолиятнинг, турмуш тарзининг турли туманлиги инсонларнинг бирини иккинчисидан фарқ қилувчи белгиси ҳисобланган.

Инсоннинг оламдаги бошқа мавжудотлардан фарқ қилувчи муҳим хусусиятлари нималардан иборат? Инсоннинг ҳаёти, фаолияти, унинг ирсий-генетик хусусиятлари табиий-ижтимоий муҳит таъсирига боғлиқми? Каби саволларга олимлар ҳалигача жавоб излаганлар. Хўш, инсоннинг оламдаги бошқа тирик мавжудотлардан фарқини кўрсатувчи энг муҳим хусусиятлар нималардан иборат?

Биринчидан, инсон оламдаги бошқа тирик мавжудотлардан хотираси, тафаккури, тили борлиги билан ажралиб туради. Айниқса, тил инсон авлодлари ва аждодлари орасидаги алоқада ворислик вазифасини бажаради.

Иккинчидан, инсоннинг инсонийлигини белгиловчи энг муҳим хусусият – маданият. Инсоннинг ўз фаолиятини тартибга солиш, йўналтириши – маданият. Маълум бир жамиятга бирлашиб яшаши – маданият. Унинг фаолиятини маълум бир мақсадга йўналтирувчи омил – маданият.

Учинчидан, инсонниг ҳайвонан фарқ қиладиган энг муҳим хусусияти - ўзининг яшаши, турмуши учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш малакасига эга бўлиши.

Фан нуқтаи назаридан инсонга нисбатан «инсон энг ақлли мавжудот», «инсон ўзини ўзи англовчимавжудот», «инсон-маънавий мавжудот» деган фикрлар ишлатилади. Одамнинг инсонга айланиши ва жамиятга бирлашиши антропосоциогенез жараёнининг натижасидир. Антропогенез жараёнида меҳнат асосий роль ўйнайди. Меҳнат туфайли инсон ўзи яшаётган табиий муҳитни ўзгартиради, моддий ва маънавий бойликлар яратади, ўзини ҳам ўзгартиради. Меҳнат антропогенез (яъни одамнинг шаклланиши) ва социогенез (жамиятда яшаш, инсонга айланиш) жараёнининг марказий омилидир.

Антропосоциогенезнинг иккинчи муҳим омили-тил.

Антропосоциогенезнинг муҳим омили инсонни инсон ишлаб чиқаришдир.

Антропосоциогенезнинг муҳим омили-ижтимоий-ахлоқий меъёрлар ва нормаларнинг вужудга келиши.

Одамнинг дастлабки аждоди «палеантроп) овчилик, термачилик фаолиятидан ишлаб чиқариш фаолиятига ўта бошлади. Бу одам ўзида инсонга хос ижтимоий фазилатларни мужассамлаштирайтганидан далолат беради.

Инсон антропосоциогенез жараёнининг маҳсули эканлигини ҳозирги замон Фани ҳам тасдиқламоқда. Шунинг учун инсондаги табиийлик билан ижтимоийлик орасидаги алоқадорликни билиш муҳим аҳамиятга эга.

Инсон учта буюк қудрат: тана-руҳият-маънавиятнинг йиғиндисидир. Инсоннинг биологик ҳолати деганда унинг жисмида содир бўладиган морфофизиологик, генетик, электрохимик ўзгаришлар, ёши, ирқи, жинсини ифодаловчи аломатлар тушунилади.

Инсоннинг руҳий (психологик) ҳолати – унинг ҳис-туйғулари, кайфияти, иродаси, темпераменти.

Инсоннинг маънавияти-унинг фазилатлари хислатлари, қобилиятлари, малакалар йиғиндиси. Айнан маънавият инсоннинг ижтимоий қиёфасини вужудга келтиради.

Фалсафа курсининг натропология бўлимида одам-инсон-индивид-шахс тушунчалари устида тўхталиб ўтган эдик. Одамнинг ижтимоийлик хислати шахсдир. Шахс тушунчасида инсоннинг жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари акс этади.

Шахс, аввало, яхлит жамиятнинг алоҳида бўлаги, унда мавжуд ижтимоий муносабатлар жамулжам бўлади. Жамият тараққиёти жараёнида инсон ўз ички дунёси ва манфаатларига кўра бошқалардан фарқланадиган аста-секин жамоа аъзосидан шахс даражасига кўтарилиб боради.

Инсон индивид сифатида дунёга келади, шахс бўлиб шаклланади. Инсоннинг шахс бўлиб шаклланишида жамият ижтимоий муҳит муҳим ўрин тутди.

Шахс тушунчасида мазкур инсоннинг барча ижтимоий вазифалари, барча муносабатлари ифодаланди. Инсон амалий фаолият жараёнида шахс сифатида шаклланиб боради. Шахс ижтимоий аҳамиятли хислат ва фазилатларни ўзида мужассамлаштирган инсон. Шахснинг хислатлари унинг жамият ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги иштирокида намоён бўлади. Шахснинг хислатлари дегандаб а) жисмоний; б) маънавий; в) ижтимоий хислатлар назарда тутилади.

Шахснинг жисмоний хислат-фазилатлари деганда унинг жисми, гавда тузилиши, кийиниши, уй-оиласи, у томонидан яратилган жаъми нарсалар ўзини муҳофаза қила олиш, ўзи ва бошқалар ҳақида қайғуриши назарда тутилади..

Шахсга хос ижтимоий хислатлар бошқа кишилар билан бўладиган ўзаро алоқа ва муносабатларда шаклланади. Шахснинг турли ижтимоий бирликлар-гуруҳлардаги роллари турлича бўлади. Масалан «она», «фарзанд», «қўшни», «дўст», «харидор».

Шахснинг маънавияти, унинг ички олами, руҳияти, «мен» лиги ифодаси сифатида намоён бўлади. Шахс моҳиятини ифодаловчи бу томонлар яхлитликда намоён бўлади ва инсоннинг «мен» ини ифодалайди.

Шахснинг шаклланиши жамиятда тўпланган тажрибаларни, кадриятларни ўзлаштириш жараёнидир. Шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатадиган омилларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

а) инсоннинг ўзига хос биологик хусусиятлари

б) ижтимоий муҳит

Ижтимоий муҳит деганда инсон ҳаёти кечадиган жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, информацион маънавий шарт-шароитлар назарда тутилади. Ижтимоий муҳит-бу жамият, ижтимоий муҳит, оила, меҳнат ва ўқув жамоалари, қўни-қўшни, дўст-биродарлар назарда тутилади.

Ижтимоий муҳитнинг муҳим томонни жамиятда мавжуд сиёсий тизим ташкил этади. Жамият сиёсий тизимининг характери шахс қобилиятларини рўёбга чиқаришга имконият яратиши мумкин.

Шахс муаммосининг муҳим томонидан бир-шахс типологияси масаласидир.

Бажарадиган вазифаларига кўра шахсларни а)сиёсий, б) эстетик, в) иқтисодий, г) диний, д) ижтимоий типларга;

Ижтимоий хусусиятларига кўра:

а) фан ёки санъат намоёндалари

б) тафаккур соҳиблари

в) кучли ҳиссиёт соҳиблари

г) инсонпарварлар, биринчилар типларига;

Цивилизацион нуқтаи назардан:

а) шарққа хос шахс типларига;

Психоэнергетик хусусиятларига кўра:

а) юксак психоэнергетик хислатли (агрессив) шахслар

б) пастэнергетик хислатли ўз дунёсига ғарқ бўлган, мулоқотга киришавермайдиган шахслар, ўзига ишонмайдиган шахслар, хафақон, ғамгин шахслар

в) шароитга қараб тез ўзгарадиган шахслар типи¹

¹ О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. Философия – Москва, «ЭКСМО» 2005 йил, 365-374 бетлар.

Шундай қилиб, одам – табиатдаги олий биологик тур. Бу тур узок тараққиёт жараёнида инсонга айланади.

Жамиятда муайян ўрин тутган, ижтимоий муносабатларга кириша оладиган, ўзлигини ва жамиятни, ўзининг жамиятдаги ўрнини англаган инсон-шахс ҳисобланади.

13-Мавзу. Жамият ва шахс

Режа:

1. Жамият ва шахс.
2. Жамиятнинг шахсга таъсири.
3. Шахснинг жамиятга таъсири.
4. Мустақил шахс.

Таянч тушунчалар:

Шахс, мустақил шахс, эркинлик, маъсулият, қарамлик

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон» 2001 йил.
2. Ислон Каримов. Инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. – Т., «Ўзбекистон» 2005 йил. Газеталар: «Халқ сўзи» 2005 йил 8 декабрь.
3. Иброҳим Каримов. Фалсафадан ваъз матнлари. – Т., 2003 йил, 104-111 бетлар.
4. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС» 1998 г., стр. 284-303.
5. О.Г.Данильян, В.М.Гараненко. Философия – Москва, ЭКСМО, 2005 йил, 375-383 бетлар.
6. Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. II китоб. Мустақил шахс. – Т., «Чинор» 2002 йил.

Назорат учун саволлар:

1. Жамият ва шахс орасидаги диалектик алоқадорликни қандай тушунасиш?

2. Одам, инсон, индивид, шахс тушунчаларига таъриф Беринг, улар орасидаги муносабатни тахлил этинг.

3. Жамият билан шахс орасидаги муносабатлар ҳақидаги фалсафий фикрлар.

4. Фангализм нима?

5. Волонтаризм фалсафий йўналишида жамият билан шахснинг муносабати қандай асосланган?

6. Шахснинг тарихий типларга ажралишининг асосий омиллари, деганда нимани назарда тутасиз?

7. «Эркин шахс» тушунчасини таърифланг.

8. Шахс эркинлиги ва маъсулияти ҳақида нималар Дея оласиз?

Жамият ва шахс муносабатлари фалсафа тарихида турлича тахлил қилинган. Аслида жамият ва шахс муносабатлари одам ва олам муносабатларининг бевосита давоми. Одам зоти жамиятда, ижтимоий омиллар таъсирида шахс бўлиб шаклланади.

Одам табиатдаги энг олий тур, табиат эволюциясининг маҳсули. Унда одам зотига хос барча хусусиятлар жамланган. Одам эволюцион тараққиёт жараёнида инсон сифатида шаклланган. Жамият, ижтимоий муносабатлар унинг инсон сифатида шаклланишига олиб келган. Инсон – жамиятлашган (ижтимоийлашган) одам. Инсон – ижтимоий-тарихий мавжудот. Ана шу хусусияти билан барча бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилади. Ундаги барча хислатлар, фазилятлар тарихий тараққиёт туфайли вужудга келган. Индивид ўзига хос хислатлари билан бошқалардан фарқланадиган, алоҳида олинган одам. Индивиднинг ўзига хос хислатларига: а) унинг табиати; б) руҳий ҳолати (характери, темпераменти, ҳаёлот, хотираси); в) ўзига хос фикрлар тарзи киради. Индивиднинг ўзигагина хос хислатлари – индивидуаллик тушунчасида ифодаланади. Индивидуаллик: а) одамнинг бошқалардан фарқли, фақат ўзигагина хос хосса-хислатлари, хусусиятлари; б) инсонга хос қобилиятлар, талантда намоён бўлади. Индивидуаллик ҳар бир инсоннинг ҳаёти, турмуш тарзи, унинг фаолиятининг барча соҳаларига тааллуқли. Индивидуаллик алоҳида олинган инсоннинг аниқ

хатти-ҳаракатлари, малакаси, лаёқати, одат ва кўникмаларини ифодалайди. Айни вақтда индивидуаллик инсондаги бетакрорликдир. Инсондаги бетакрорлик: а) унинг тараққиётининг индивидуал босқичида; б) шахс бўлиб шаклланишида намоён бўлади.¹⁶ Инсонинг индивидуал тараққиёти босқичи ибтидоий тузилишга тўғри келади. Бу босқичда инсон ўзининг жисмоний мавжудлигини таъминлашни биринчи ўринга қўяди. Индивиднинг барча эҳтиёжлари фақат уруғ жамоасида қондирилади. Уруғ жамоасининг емирилиши, ижтимоий меҳнат тақсимооти, хусусий мулкчилик, оилавий муносабатлар инсоннинг индивиддан иккинчи янги шахс босқичига ўтишига имкон яратади.

Шахс тушунчасида, аввалги мавзуда кўриб ўтганимиздек, инсоннинг жамиятдаги ўрни, бажарадиган вазифалари ифодаланади. Ҳар бир шахс – инсон, лекин ҳар бир инсонни шахс, деб атай олмаймиз. Шахснинг шаклланиши ибтидоий ҳаётнинг емирилиши, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, кишилар орасида янгича ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва тараққиёти билан боғлиқ. Шахс ўзига хос ижтимоий хислатларга эга бўлган, қобилияти, онглилиги, меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллиги билан жамиятга таъсир кўрсатадиган одам. Шахс яхлитликни ташкил этувчи жамиятнинг алоҳида бўлаги, унда жамиятда мавжуд бўлган барча ижтимоий муносабатлар жамулжам. Шахс бир-биридан ўз ички дунёси ва ижтимоий манфаатларига кўра фарқланадиган одам. Жамият ва шахс орасидаги муносабат мураккаб характерга эга бўлиб, бу жараён жамиятнинг инсонга ва инсоннинг жамиятга таъсирида намоён бўлади.

Жамиятнинг шахсга таъсири масаласи ижтимоий фикр тарихида хилма-хил қарашларни келтириб чиқарган. Инглиз файласуфи Джон Локк (1632-1704 й.) инсон тугилганда, унинг онги «тоза тахтачага» ўхшайди. Ёмон ижтимоий муҳит ёмон нарсаларни ёзади ва ёмон одамнинг шаклланишига олиб келади. Ёмон одам ёмон муҳитни яхшилаётгани олмайди, деб ҳисоблайди.

Фейербах инсоннинг онгидаги ўзгариш жамиятнинг ўзгаришига сабабчи бўлади, деб ҳисоблайди

¹⁶ Фалсафа. Э.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т., «Шарк» 1999 йил, 283-284 бетлар.

Жамиятнинг инсонга таъсири, аввало унинг шахс бўлиб шаклланиш жараёнида акс этади.

Жамият шахснинг шаклланиши жараёнига бевосита таъсир кўрсатади. Жамиятнинг шахсга таъсири: а) мегамухит; б) макромухит; в) микромухит даражасида амалга ошади.¹⁷

Мегамухит инсоният дунёси, давр мухитининг инсонга таъсири.

Макромухит инсон ҳаёт кечираётган жамият, мамлакат.

Микромухит инсони ўраб олган, унга бевосита таъсир кўрсатадиган мухит (оила, меҳнат жамоаси). Шахснинг жамиятга таъсири ижтимоий мухитнинг турли кўринишларида турлича кечади. Шахснинг жамиятга бевосита таъсири микромухитда намоён бўлади. Макро ва мегамухитга таъсири у мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, миллатнинг таъсирида намоён бўлади. Шахснинг жамиятга таъсирининг миқёси унинг қандай шахс эканлигига боғлиқ бўлади. Шахсларнинг уларга хос хусусиятларга кўра: а) оддий; б) талантли; в) буюк; г) гений турларини кўрсатиш мумкин. оддий шахснинг жамиятга таъсири асосан тор доирада – микромухитда бевосита сезилади. Буюк шахслар, тарихий зотлар, генийлар ўз фаолияти билан жамиятга таъсир этиши, унинг ҳаётида чуқур из қолдириш субъекти даражасига кўтарилади. Тарихий тараққиёт, унинг йўналишига буюк шахслар сезиларли даражада таъсир кўрсатадилар.

Жамият ва шахс орасидаги алоқадорликка ижтимоий-тарихий нуқтаи-назардан ёндошмоқ лозим. бу нарса, бир томондан шахснинг жамиятга таъсири турли даврларда ўзига хос намоён бўлишини келтириб чиқаради. Иккинчидан, жамият турли даврларда шахс олдида турли вазифаларни қўяди. Шунга кўра, Шарқ маданиятида донолик, ботирлик, камтарлик одиллик қадрланган, қадимий Юнонистонда ақлий баркамолликка эришиш юксак баҳоланган. Саноатлашган жамиятда тадбиркорлик, ташаббускорлик қадрланган.

Жамият билан шахс орасидаги алоқадорлик шахсининг тарихий типларида ўз ифодасини топади: Шахснинг тарихий типлари деганда: а) шахсий қарамлик; б) шахс мустақиллиги; в) эркин шахс назарда тутилади.

¹⁷ С.Э.Крапивенский. Социальная философия – Москва, 1998, стр. 285-286.

Шахсий қарамлик инсоният жамияти тараққиётининг қуёи босқичларига хос. Ибтидоий жамиятда шахснинг эҳтиёжлари, фақат жамоа воситасида қондирилган. Демак, у жамоага қарам. Архаик жамиятларда хали инсон шахс бўлиб шаклланмаган. Бу тараққиётнинг индивид босқичи, деб юритилади. Қулдорлик, феодализм тузумида шахс ўз хўжайинларига қарам. Мулк эгалари бу жамиятларда қарамлик субъекти бўлиб ҳисобланадилар. Шахсий қарамликни ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Дастлаб, цивилизацияга қадар фақат ўзлаштиришга асосланган ишлаб чиқариш усули мавжуд эди. Кейинчалик аграр цивилизация даврида (қулдорлик, феодализм) шахс мулк эгасига қарам бўлиб қолди. Бу қарамлик қулдорликда – батамом қарамликни, феодал жамиятда эса қисман қарамликни ифодалар эди. Инсоннинг шахсга айланиш жараёни унинг маълум даражада ўзини ўзи асослаш, эҳтиёжлари доирасининг кенгайиши, маънавий эҳтиёжлари билан боғлиқ эди. Қулдорлик, феодализм даврида ҳосил қилинган қўшимча маҳсулотлар маънавий эҳтиёжларни қондириш учун етарли эмас эди.

Шахс билан жамият орасида ўзаро муносабатнинг иккинчи босқичи капитализм даврида товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ. Бу босқич моддий қарамликка асосланган шахс мустақиллиги, деб юритилади. Бир томондан, капитализм даврида жамиятга касб-ҳунарни эркин танлай оладиган, бир жойдан иккинчи жойга кўча оладиган эркин ишчи кучи керак. Шу билан бир қаторда эркин меҳнаткаш ўз иш кучини нарса, товар сифатида сотмоғи ва унинг ўрнига ўзига керак бўладиган нарсаларни эркин олмоғи лозим. бу ишчи кучи товарга айланганлигидан далолат беради.

Эркин шахс постиндустриал жамиятга ўтиш жараёнида шакллана бошлади. Бу жамиятда билим, ахборот, касбий маҳорат устувор ҳисобланади, хизмат кўрсатиш соҳалари жадал ривожлана бошлайди. Қудратли моддий-техник база, тараққий этган ишлаб чиқарувчи кучлари бўлган билан бундай жамият шахс тараққиётининг моддий ва маънавий омиллари етилган бўлади. Очик, эркин жамият эркин шахснинг шаклланиши учун бўлган зарурий шарт-шароитларни яратади. Шахс фақат очик, эркин жамиятдагина эркин бўла олиши мумкин.

Шунинг учун ҳам мустақилликка эришган, демократик тараққиёт йўлини танлаб олган давлат ва жамиятда инсон энг олий қадриятга айланади.

Жамият ва шахслар орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар тахлили шундан далолат берадики, жамиятнинг цивилизацияли тараққиёти шахс ролининг тобора ўсиб борувига олиб келади. Бу ҳол шахс эркинлиги билан маъсулияти масаласини долзарб масалага айлантиради. Шу муносабат билан эркинликнинг ўзи нима? Эркин шахс қандай шахс? Каби саволларга жавоб топиш лозим бўлади. Аввало Эркин шахс деганда мустақил шахс назарда тутилади. Мустақил шахс мустақил фикрлаш, ишлаш, яшаш малакасига эга бўлган одам.¹⁸

Шахс мустақиллигини таъминловчи энг муҳим кафолатларидан бири – инсондаги эркинлик ва маъсулият туйғуларининг уйғунлашганидир. Эркинлик муаммосига файласуфлар ўз муносабатларини билдирганлар. Рус файласуфи Н.Бердяевнинг фикрича, эркинлик туфайли инсон танлаш, саралаш имкониятига эга бўлади. Лекин фақат танлашнинг ўзигина эркинликни таъминлаб бера олмайди. Ҳақиқий эркинлик ифодкорликни тақазо этади. Инсон эркинлигини ижодкорликдан, бунёдкорликдан ажратиш мумкин эмас.¹⁹

Детерминистик концепция тарафдорлари эркинлик инсоннинг объектив заруриятни англаб олиш қобилияти, деб тушунадилар. Эркинлик танлаш учун имконият мавжуд бўлган жойда вужудга келади. Эркинлик инсоннинг ўз мақсадларига эришишининг муҳим омили, унинг учун берилган имкониятдир. Эркинлик тушунчасининг луғавий маъноси кишининг ўз истаги бўйича иш кўришдир.

Эркинлик, шахс эркинлиги волюнтаризм ва фатализм фалсафий йўналишларининг бош масаласидир. Фатализм латинча *fatalis* – тақдирга оид, деган маънони англатади. Пифагорчилар, Демокрит, Ницше фангализм намоёндалари ҳисобланади. Фатализм калом фалсафасининг энг муҳим ақидаларидан биридир. Фатализм ҳар бир ходиса ва инсоннинг барча хатти-ҳаракатлари тақдири – азалга боғлиқ, деб ҳисоблайди. Фатализм инсон ҳеч

¹⁸ Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. II. Мустақил шахс. – Т., 2002 йил.

¹⁹ Ўша асар. 246-бет.

нарсани ўзгартира олмайди, барча нарса, ходиса, жараёнлар мазмуни, йўналиши, окибатлари олдиндан белгиланган, деган ғояни илгари суради ва бу билан инсонни ҳеч қандай фаолият кўрсатмасликка, пассивликда, қисматга буйсундиришга чақиради.

Волюнтаризм латинча *voluntas* – ирода, деган маънони ифодалайди. волюнтаризм нуқтаи-назарнинг йирик вакили Шопенгауэр ҳисобланади. Волюнтаризм фалсафаси қадимдан илгари сурилган. Христианлик фалсафасининг йирик вакили Августин талимотида акс этган. Волюнтаризм – ирода, шахс иродасини бирламчи, дебъэтироф этади. Бу нуқтаи-назар тарихий жараёни алоҳида шахсларнинг субъектив хоҳишларига асосан амалга ошади, деган ғояга асосланган.

Фатализм ҳам, волюнтаризм ҳам жамият ва шахс орасида муносабатлар масаласига субъектив ёндошади. Мустақил шахсга хос асосий хусусият эркинликдир. Эркинлик тушунчасининг луғавий маъноси кишининг ўз истаги бўйича тушунишдир. Эркинлик жамият ҳаётининг турли соҳалари билан бевосита боғлиқ. Шунга кўра эркинлик деганда: а) иқтисодий эркинлиги; б) сиёсий эркинлик; в) маънавий эркинлик назарда тутилади. Иқтисодий эркинлик, бу аввало мажбур қилиш, эксплуатациядан фўкаликдир. Айни вақтда иқтисодий эркинлик деганда, инсон ижтимоий меҳнатнинг турини танлаб олишда, мулкка муносабатида ва қаерда фаолият кўрсатилишини танлаб олишда намоён бўлади. Бунда шахс ҳам ўз интилишлари, ҳам реал жамиятнинг реал имкониятларидан келиб чиқади.

Сиёсий эркинлик ҳаёт кечириш учун зарур ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлиги билан характерланади. Тараққий этган жамиятда давлат инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди.

Сайлаш – сайланиш ҳуқуқи, адолатли давлат тизими, халқнинг давлат аҳамиятига молик масалаларни хал қилишдаги иштироки, яъни демократик ҳуқуқ ва эркинликлардан фўдаланиш сиёсий эркинлик тушунчасида ифодаланади.

Маънавий эркинлик деганда, аввало, виждон эркинлиги, жамият маънавий ҳаётида иштирок этиш, маънавий бойликлардан баҳраманд бўлиш, ижоднинг у

ёки бу тури билан шуғулланиш, сўз эркинлиги кабилар назарда тутилади. Эркинлик маъсулият, жавобгарлик билан бевосита боғлиқ. Эркинлик ва маъсулият инсон фаолиятининг ўзаро узвий боғлиқ икки томонини ташкил этади. Маъсулият аввало, жавобгарлик маъносини ифодалайди. маъсулият ижтимоий аҳамиятли бурч ва вазифаларнинг бажарилиши, муайян ахлоқий тамойилларга риоя қилиш бўйича шахснинг жамият аъзолари олдидаги жавобгарлиги. Эркинлик каби маъсулият ҳам хилма-хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий маъсулият, шахс маъсулияти, жамоа маъсулияти ва х.к. шулар жумласидандир.

Маъсулият жамият, жамоа, ижтимоий гуруҳ томонидан шахсга қўйиладиган талаблар асосида шаклланади. Бу талабларнинг шахс томонидан ўзлаштирилиши унинг хатто-ҳаракатлари, фаолиятида намоён бўлади. Шахснинг шаклланишида маъсулият хиссини тарбиялаш муҳим ўрин тутди. Маъсулият шахсининг жамият манфаатларини қай даражада чуқур англай олишни назарда тутди. Эркин шахс аввало жамият манфаатларини англаган, жамият олдидаги ўз маъсулиятини чуқур хис эта оладиган инсон. Жамият ҳаёт ива тараққиёти инсон фаолиятининг махсули ва кўриниши экан, инсон қанчалик маъсулиятни чуқур хис эта олса, шунчалик у онгли фаолият кўрсата олади.

Шахс эркинлиги ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади.

14-Мавзу. Ижтимоий тараққиёт табиий – тарихий жараён сифатида.

Режа:

1. Ижтимоий тараққиёт. Прогресс тушунчаси.
2. Ижтимоий тараққиёт ҳақидаги қарашлар.
3. Ижтимоий тараққиёт қонунлари.
4. Ижтимоий ва тарихий тараққиёт. Тараққиётнинг “ўзбек модели”.

Таянч тушунчалар:

Ижтимоий тараққиёт, тарих фалсафаси, чизиқли тараққиёт, тарихнинг айланма назарияси, прогресс, регресс, эволюцион тараққиёт, инқилобий тараққиёт, жамият қонунлари.

Адабиётлар:

1. Фалсафа Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ» 1999 йил, 268-276-бетлар.
2. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил, 284-288 бетлар.
3. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. – Т., 2001 йил, 24-28 бетлар.
4. Falsafa – Т., 2006 йил, 444-464 бетлар.
5. С.Э.Крапивенский. социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 г., стр. 53-60, 151-174.
6. О.Г.Данильян, В.М.Гараненко. Философия – Москва, ЭКСМО, 2005 г., стр. 437-446.

Назорат учун саволлар:

1. Ривожланиш, тараққиёт, ижтимоий тараққиёт тушунчаларининг моҳиятини тушунтириш.
2. Ижтимоий прогресс нима?
3. Регресс нима?
4. Ижтимоий тараққиётга чизиқли ёндошувнинг асослари нима ётади?
5. Тарихий айланма назариясининг моҳияти нимадан иборат? Бу назарияни ким асослаб берган.
6. Ижтимоий тараққиётга ҳозирги замонда шаклланган ёндошувлар деганда нима назарда тутилади?
7. Ижтимоий тараққиётга формацияли ёндошувнинг моҳияти ва камчиликлари?
8. Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндошувнинг мазмунини изоҳланг?
9. Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндошувнинг асосида нима ётади?
10. Рус олими Данилевскийнинг ижтимоий тараққиёт тўғрисидаги қарашлари.
11. Қайси олим маданиятни ижтимоий тараққиётга қарама-қарши қўяди?

12. Карл Ясперснинг ижтимоий тараққиёт ҳақидаги қарашлари.

Ижтимоий тараққиёт муаммоси фалсафа тарихида қадимдан олимларни қизиқтириб келган. Қадимий Юнон файласуфи Платон жамиятлар тараққиётининг уч босқичи ҳақида фикр юритади. Булар: а) жамиятга қадар бўлган давр, табиий тараққиёт тарихи; б) жамиятнинг ижтимоий ҳолати; в) идеал жамият – идеал жамият деганда Платон инсоният орзусидаги жамиятни назарда тутди.

XVI аср инглиз тарихчиси Конлингвуд жамиятлар тарихи Фани доирасида 4 босқичдан иборат империяни ташкил этади, булар; а) Шарқ жамияти; б) Юнон жамияти; в) Рим империяси; г) Герман империяси деб ҳисоблаган.

Француз утотисти Сен-Симон (1760-1825 йиллар) жамиятлар тарихини давлатлаштиришда ундаги мавжуд иқтисодий тизимни асос қилиб олди ва буларни; а) антик давр (қулдорлик билан боғлиқ); б) ўрта аср жамияти – феодализм билан боғлиқ ва в) йирик саноатга асосланган жамият. Бундай жамият тараққиётнинг позитив даври, деб номланган.

Немис классик фалсафасининг йирик вакили Людвиг Фейербах жамият тараққиётининг сабабларини диндан қидиради.

Француз олими Огюст Кант (1798-1857) жамиятнинг ривожланиш сабабларини маънавий тараққиётдан идиради ва инсоният жамияти тараққиёти 3 босқичдаамалга ошади, булар жамият тараққиётининг ҳама учун умумий бўлган:

А) теологик

Б) метафизик

В) позитив босқичларидир, деган фикрни илгари сурди.

Ижтимоий тараққиёт – бу жамият тараққиёти. Жамият тараққиёти бу – унинг ўтмишдан ҳозир орқали келажак сари ўрганиб боришдан иборат бўлган жараёндир. Инсоният бир неча минг йиллик тарихга эга. Унинг ривожланиш жараёнини тарих фани ўрганади. Тарих юнонча *historian* сўзидан олинган бўлиб, ўтмиш воқеалар ҳақида хикоялар, бўлиб ўтган ходисалар, деган маънони англатади.

Инсоният ўтмишининг ўзига хослиги кўп хилликни ўрганиш асосида ижтимоий билимлар хосил бўлади. Тарихий жараёнларнинг фалсафий тахлили билан тарих фалсафаси ёки историософия шугулланади.

Қадимдан олимлар тарихни фалсафий жихатдан англашга интиланлар.

Тарихни англаш, инсоният тарихининг моҳиятини, йўналишини тушуниш, демакдир. Бундай англашнинг асосида «инсоният жамияти тарихий тараққиёт жараёнида ўзгариб боради, агар ўзгариб бора, бу ўзгаришлар қандай тарзда кечади деган саволларга жавоб беришни ишлаб чиқди. Таъкидлаш жоизки, тарихий жараёнларни англаш масаласи қадимдан фаласуфларни қизиқтириб келган.

Жамиятлар тараққиёти «ижтимоий прогресс» тушунчаси орқали ифодаланади. Прогресс латинча илгариланма ҳаракат, мувофиқлият деган маъноларни ифодалайди. ижтимоий прогресс жамият тараққиётининг ифодалайдиган тушунча ҳисобланади. Прогресснинг зиди, унинг тескараси регресс. Агар ижтимоий прогресс инсоният жамияти тараққиётининг қуйидан юқорига, номукаммалликдан мукамаллик сари боришини ифодаласа, регресс – унинг тескараси: жамиятнинг юқори босқичидан орқага, ижтимоий ҳаётнинг қуйи даражасига тушиб қолишини ифодалайди. жамиятга олға қараб тараққий этиш – прогрессга хос бўлган сингари орқага қайтиш, издан чиқиш, яъни регресс ҳам хосдир.

Инсоният тараққиётининг асосини нима белгилайди? Ижтимоий прогресснинг мезонлари борми? Бу масала ижтимоий фалсафий фикрлар тарихида турлича ҳал қилинган. Масалан, Ғарбий Европа маърифатпарварлари инсон онги, ақлу-заковатини ижтимоий прогрессни белгилайдиган мезон, деб ҳисоблаганлар. Кейинчалик, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий прогресс мезонидир, деган қараш илгари сурилди. Ҳозирги давр нуқтаи-назаридан қараганда, ижтимоий прогресснинг мезони жамиятнинг инсонпарварлик даражасидир.

Ижтимоий тараққиёт нима? У қандай тарзда кечади? Тарихий жараёнларнинг моҳиятини нима ташкил этади? Инсоният тараққиёти тарихи қайси йўналишда амалга ошади? Деган саволларга қадимдан олимлар жавоб излаганлар. Тарихий жараёнлар, унинг мақсади, йўналишлари ҳақида қадимдан бир қатор назариялар яратилган.

Булар:

1. Тарихий жараёнлар, ижтимоий тараққиётнинг чизиқли назариялари
2. Тарихий айланма назарияси.
3. Тарихий тараққиёт ҳақидаги ҳозирги замон назариялари.

Тарихий тараққиётнинг чизиқли тараққиёт эканлиги ҳақидаги қарашлар деганда оламнинг яратилишдан бошланган тараққиёт йўли бир йўналишда, текис давом этиши назарда тутилади.

Кўпгина антик давр олимлари тарихий тараққиётни чизиқли тараққиёт сифатида изохлаганлар.

Антик давр олимлари Пифагор (э.р.ав. 480-410 йиллар) ва Демокрит (э.р.ав. 460-370 йиллар) инсоният тарихи доимо илгарилама тараққий этган, бу ёввойиликдан олтин асрга қараб борадиган тараққиёт, деб ҳисоблаганлар.

Айрим файласуфлар, масалан Гесиод, Сенека, (мил.ав. 5-4 й., э.р.ав. 6-5 йил) жамият тараққиётини регресс – орқага қайтиш тарзида тушунганлар. Уларнинг фикрича, ижтимоий тараққиёт «олтин аср»дан «темир асри»га қараб боради, яъни орқага қайтади. Бунда жамият емирилади, ахлоқ йўқолади.

Ижтимоий тараққиётининг доиравийлиги тарихий айланма назарияси қадимий Юнон файласуфлари Платон, Аристотель томонидан илгари сурилган. Улар инсоният тараққий этиб боради, лекин бу тараққиёт доиравий тарзда содир бўлади ва жамият унинг натижасида доимо ўзининг бошланғич ҳолатига қайтади, деб ҳисоблаганлар.

Ўрта аср файласуфлари ижтимоий тараққиётни инкор этмаганлар, лекин бу тараққиётни Худога боғлаб тушунтирганлар.

Инсоният тарихидан умумийлик ва хилма-хиллик италиялик файласуф Дисамботтиста Вико (1668-1744 й.) томонидан асослаб берилган. У ўзининг

«Миллатларнинг умумий табиати тўғрисидаги янги фаннинг асосланиши» китобида ер юзидаги барча миллатлар тараққиётининг уч даври доирасида циклик ривожланиб бориши тўғрисидаги тарихий айланма назариясини ишлаб чиққан. Булар:

1. «Худолар асри» - ҳомийларга бўйсунуш даври;
2. «Қаҳрамонлар асри» - аристократик давлат даври;
3. «Инсонлар асри» - ваколатли монархия ёки демократик республика даври. Ҳар бир босқич охирида инқирозга учрайди ва парчаланиб кетади, ва ҳар сафар шу тарздаги айланма ҳаракат такрорланади, деб ҳисоблаган.

Ҳозирги замон фалсафасида тарихий тараққиёт муаммоси бўйича асосан икки хил нуқтаи-назар мавжуд:

- а) Жамият тараққиётига формацион ёндошув;
- б) Цивилизацион ёндошув.

Тарихий жараёнларга формацион ёндошувга кўра, инсоният тарихини яхлит табиий-тарихий жараён. Бу жараён ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг кетма-кетликда ўрин алмашув жараёнидир. Ижтимоий иқтисодий формациялар тўғрисидаги фалсафий таълимот Карл Маркс (1818-1883 йиллар) томонидан илгари сурилган. Бу таълимотга кўра ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида турган жамият ижтимоий-иқтисодий формациядир. Жамиятлар тараққиёти ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ўрни алмашинуви тарзида кечади. Маркс жаҳон тарихини бир – формациядан иккинчи формацияга ўтишдан иборат чизиқли ривожланиш сифатида таҳлил этди. Маркснинг ижтимоий тараққиёт тўғрисидаги қарашлари тарихини материалистик тушуниш назарияси, деб юритилади.

Ижтимоий тараққиётга формацион муносабат тарихнинг моҳиятини тушунишга маълум даражада имкон беради, лекин Маркс томонидан илгари сурилган тарихни материалистик тушуниш назариясининг бир ёқламалиги тобора аён бўлиб, қолмоқда зотан тарихий тараққиётнинг ҳама босқичларида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар жамият ҳаёти асосини белгилаши шарт эмас. Турли халқлар, мамлакатларнинг тарихини узлуксиз тараққий этиб боровчи ижтимоий-

иқтисодий формация сифатида тушуниш етарли эмас. Ҳозирги даврда жамиятлар тараққиётини 5 формациядан иборат, тараққиётнинг ўзи узлуксиз чизиқли ривожланиш тарзида кечади, деган қараш ижтимоий тараққиётнинг бутун мураккабликларини тушунишга етарли имкон бермайди.

XIX-XX асрларда ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндошуви қарор топа бошлади. Бу нуқтаи-назарга кўра, инсоният тарихи кўпдан-кўп турли цивилизациялар тарзида намоён бўлади.

Цивилизацияни ёндошув файласуфлар Николай Данилевский, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнби каби олимлар томонидан ишлаб чиқилган. Жамият тараққиётига цивилизацияли ёндошув муайян жамиятнинг ижтимоий-руҳий қиёфаси, халқнинг менталитети ҳақидаги фикр юритиш имконини беради.

Цивилизацияли ёндошув жамият тараққиётида маданиятнинг ўрнини тўғри тушуниш имконини беради. Тарихий тараққиёт бу инсоният цивилизациясининг шаклланиши ва тараққиётидир.

Формацияли тараққиёт деганда

- 1) Ибтидоий жамоа тизими
- 2) Қулдорлик
- 3) Феодализм
- 4) Капитализм
- 5) Социализм формациялари назарда тутилади.

Цивилизацион муносабат маданий тараққиётни инсон ва жамият ривожланишининг асосий омили сифатида олиб қарайди.

Цивилизацияли ёндошув инсоният тарихига ўзига хос такрорланмас ижтимоий воқелик, деб қарашга асосланган. Бунда ҳар бир цивилизация ўрнининг шаклланиши ва тараққиёти жараёнида муайян асосий босқичларни ўтади. Жамият тарихига цивилизацияли ёндошув формацион ёндошувдан бир қатор хусусиятлари билан фарқланади:

1. У барча жамиятларни эмас, балки жамият тараққиётидаги алоҳида босқич алоҳида цивилизацияларни ўрганишга қаратилган. Формацион қарашда асосий

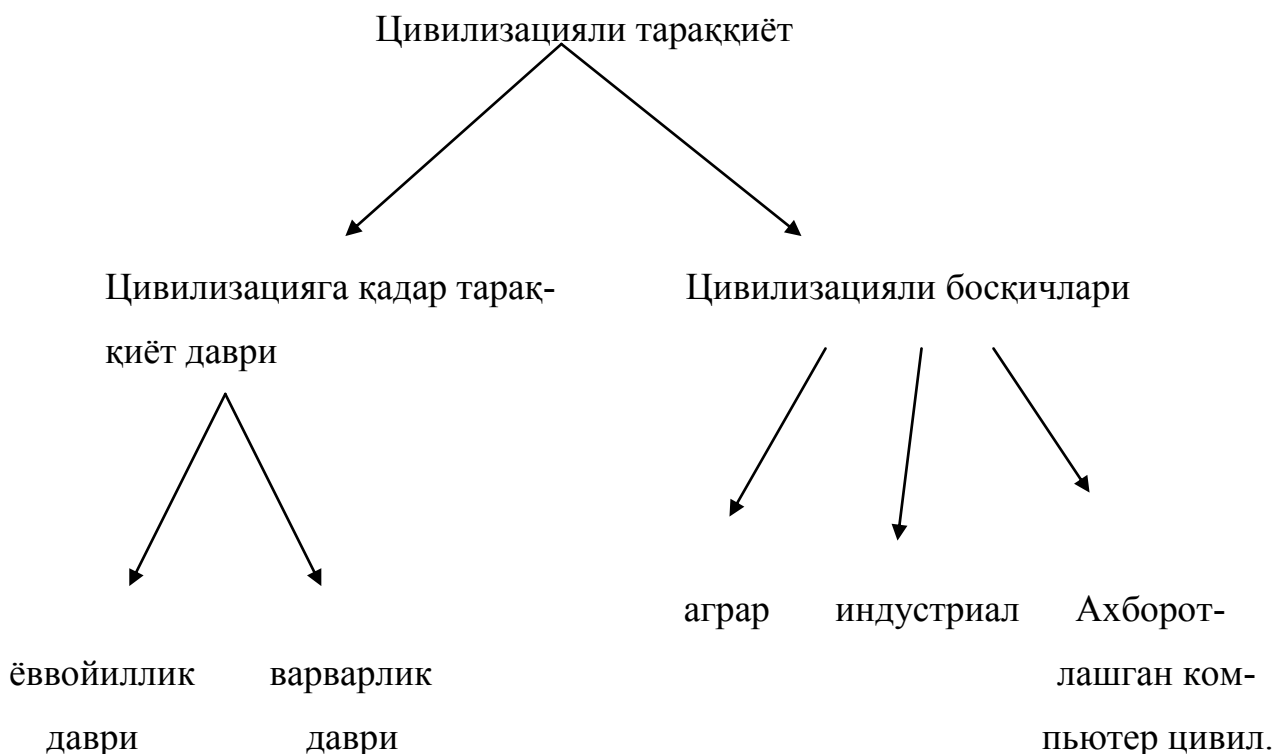
эътибор жамият хаётининг иқтисодий омилларига қаратилган бўлса, цивилизацияли ёндошувда маънавий омиллар асос сифатида олинади.

Бу ёндошувга кўра цивилизацияли тараққиёт 2 босқичда намоён бўлади. Бу

– а) Цивилизацияга қадар бўлган тараққиёт; б) Цивилизацияли тараққиёт.

Цивилизацияли тараққиётни қуйидаги схема орқали ифодалаш мумкин:

Схема 1.

Николай Данилевский (1822-1885 й.) маданий-тарихий тараққиёт (цивилизация)нинг типларини фаолият турлари асосига қурган. Унинг фикрича, цивилизация фаолиятининг энг муҳим тўрт тури: а) диний; б) маданий; в) сиёсий; г) иқтисодий-сиёсий типларда намоён бўлади. Худди тирик организмларда бўлгани сингари жамиятнинг маданий-тарихий типлари ўзаро бир-бири ва ташқи мухит билан курашади ва ҳар бир тип тўрт босқични ўз бошидан кечиради: туғилиш, кучга тўлиш, кексайиш ва ҳалокат (деградация). Олим маданий-тарихий тараққиёт қонунлари ҳақида фикр юритади.

Немис олими Освалд Шпенглер (1890-1936 йиллар) умуминсоний маданият йўқ, алоҳида, бошқалардан фарқ қиладиган маданият бор, деб ҳисоблайди. У инсоният тарихида 8 маданият тури: Миср, Хинд, Бобил, Хитой, Юнон-рим, Араб, Ғарбий Европа ва Майя маданиятларини кўрсатган. Ҳар бир маданий организм

муайян бир давр мобайнида мавжуд бўлади (тахминан минг йил), сўнг цивилизацияга айланади ва халок бўлади. Маданиятнинг ҳар бир тури ўзининг чуқур мазмунига эга ва инсоният тарихида муҳим ўрин тутди, маданиятлар тақдири, тили ва қалбини англай билиш тарихни англашдир, деб ҳисоблайди олим.

Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли, ёндошув вакили инглиз олими Арнольд Тойнби (1889-1975 йиллар) бўлиб ҳисобланади. Тарих, деб фикр юритади олим, алоҳида ўзига хос цивилизациялар тарихидан иборат. Тойнби цивилизацияни динамик характерга эга, деб билади. Ҳар бир цивилизация шаклланиш, тараққиёт, таназзул, емирилиш тарихий босқичларини ўз бошидан кечиради ва ўз ўрнини янги цивилизацияга бўшатиб беради. Арнольд Тойнби ижтимоий тараққиётнинг сабабларидан бири деб маънавий юксалишни кўрсатади. Олим цивилизациялар орасида Ўрта Осиё цивилизациясига алоҳида ўрин ажратган. У ўзининг «Тарихни билиш» асарида цивилизациянинг 13 типини ажратиб кўрсатган. Ижтимоий тараққиёт, тарихнинг моҳияти муаммоси XIX аср охири ва XX асрда немис файласуфи Карл Ясперс америкалик олимлар Олвин Тоффлер ва Франсис Фукуяма қарашларида ўз ифодасини топган. Немис файласуфи Карл Ясперс (1883-1969 йиллар) 1949 йилда нашр этилган «Тарихнинг маъноси ва вазифаси» асарида жамиятнинг объектив қонунлари мавжудлигини инкор этади. У ижтимоий тараққиёт ҳақида «Жаҳоний вақт ўқи» ғоясини илгари суради ва жаҳон тараққиётининг бир-биридан фарқланадиган тўрт даврнинг кўрсатиб ўтади. Дастлабки икки даврда одамлар тилга эга бўлди, меҳнат қуроллари яратди ва оловни кашф этди. Бунинг натижасида милoddан аввалги 5-3 минг йилликларда Хиндистон, Хитой, Миср, Месопотамия маданияти шаклланди.

Учинчи давр милoddан аввалги 8-2 асрлар – Юнонистондан Хитойга маънавий юксаклик қарор топди. Бу давр чексиз имкониятларни вужудга келтирди. Тўртинчи даврни 17-20 асрларда Европада илмий-техник цивилизациясининг қарор топиш даври бўлди, деб таърифлайди олим.

Америкалик олим Фрэнсис Факуяма ижтимоий тараққиёт хақида «тарихнинг интиққан» ғоясини илгари сурди. У тарихнинг интиқосида жамият ва давлат инсон учун мақбул шаклга кела билади, жамиятда либерал ғоялар ғалаба қозонади. Жамиятни ташкил этилишининг энг мақбул йўли – либерализмдир, деб ҳисоблайди. Олим инсоният тарихининг моҳиятини жамият аъзоларининг барча манфаатларини қондира оладиган, барча асосий зиддиятлар ечимини таъминлай оладиган жамият қуриш ташкил этади, деган хулосага келади.

Ижтимоий тараққиётнинг муҳим муаммоларидан бирини унинг қай тарзда кечиш муаммоси ташкил этади. Ижтимоий тараққиёт диалектик зиддиятли жараён, унинг оқибатида эски, аввалги жамиятнинг ўрнини янги жамият эгаллайди. Демак, жамият тараққиёти унинг бир сифат босқичидан иккинчисига ўтишдир. Бундай ўтиш ўз характериға кўра икки турда намоён бўлади.

1) Эволюцион тараққиёт;

2) Инқилобий тараққиёт.

Эволюция латинча *evolutio* сўзидан олинган бўлиб, ривожлантириш, авж олдириш маъноларини англатади. Эволюцион ўтиш тадрижий ривожланиш усули ҳисобланади. Бунда ижтимоий тараққиёт аста-секинлик билан содир бўлади. Жамият тараққиётининг инқилобий йўли унинг бир сифат босқичидан иккинчисига портлаш йўли билан, зўрлик йўли билан ўтишдир. Инқилоб арабча сўз бўлиб, ағдарилмоқ, кўтарилмоқ маъноларини ифодалайди. Инқилоб жамият тараққиётининг босқичма-босқич, тадрижийлик ҳолатидан кескин сифат ўзгаришларига ўтиш жараёнларини англатади. Жамиятнинг бир ҳолатидан иккинчисига портлаш йўли билан ўтиши социал инқилоблар орқали амалга оширилади. Ижтимоий инқилоб жамият ҳаётининг барча соҳалари – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётдаги кескин бурилишларни, кескинсифат ўзгаришларини келтириб чиқаради. Ижтимоий инқилоб деб сиёсий тизимни зўрлик билан ағдариб ташлаш назарда тутилади. Улуғ мутафаккирлар инқилоб вайронгарчиликка асосланганодамларнинг моддий ва маънавий асосларига зарар етказадиган, кадриятларни йўқ қиладиган ижтимоий ҳодиса эканлигини кўрсатганлар.

Ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон ижтимоий тараққиётининг эволюцион йўлини танлаб олди. Бу йўл ижтимоий тараққиётнинг «ўзбек модели» номи билан мавжуд. Бу йўл моҳияти Республика Президенти И.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида назарий жихатдан асослаб берилган. Тараққиётнинг «ўзбек модели» ижтимоий ларзаларсиз, инкилобий сакрашларсиз, ўзимизга хос тадрижий йўлдан бориш, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишни назарда тутди.

15-Мавзу. Ижтимоий тараққиётнинг субъектлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари

Режа:

1. Ижтимоий тараққиёт, унинг субъектлари.
2. Манфаат ва эҳтиёжлар ижтимоий тараққиётни ҳаракатлантирувчи кучи.
3. Халқ оммаси тарих ижодкори.
4. Миллий озодлик ҳаракатлари ва ижтимоий тараққиёт.

Таянч тушунчалар:

Манфаат, эҳтиёж, буюк шахс, халқ, оломон, вольонтаризм, фатализм

Адабиётлар:

1. И.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» - Т., «Ўзбекистон» 1998 йил.
2. И.Каримов «Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир» - Президент И.Каримовнинг Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиш маросимидаги нутқи – «Гулистон» нашр., 1997 йил 1.
3. С.Э.Крапивенский Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС» 1998 йил 55-101, 335-354 бетлар.
4. Введение в философию. Част 2-1 – Москва, 1990 г., стр. 466-479.
5. В.С.Барулин. Социальная философия – Москва, 1999 г., стр. 311-328.
6. Ж.Туленов Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил.
7. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ» нашр., 1999 йил, 299-300 бетлар.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий манфаат, деганда нимани тушунасиш?
2. Ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи нимадан иборат?
3. Тарихий жараёнларнинг субъекти деганда нималар назарда тутилади.
4. «Халқ» тушунчасининг тавсифланг.
5. «Халқ – тарих ижодкори» деган фикрни асосланг.
6. Вольюнтаризм фалсафий қарашининг мазмуни?
7. Фатализм қандай оқим.
8. Жамият тараққиётида инсон омилининг тутган ўрни.

Биз ўтган маърузада ижтимоий тараққиёт муаммоси билан танишдик. Агар ижтимоий тараққиёт табиий-тарихий жараён бўлса, ижтимоий тараққиётни ким амалга оширади, деган савол келиб чиқади. Жамият тараққиёти кимга ва нимага боғлиқ? Аслида ижтимоий тараққиётнинг юзага келиши икки хил омилга боғлиқ: а) объектив шарт-шароитларга; б) субъектив омилга муайян тарихий жараёнлар объектив шарт-шароитлар деганда тутилади. Маълумки, табиатдаги ҳар қандай ўзгариш ўз-ўзидан стихияли тарзда рўй беради. Жамият ҳаётидаги ўзгаришлар эса кишиларнинг муайян манфаатларини ифодаладиган онгли фаолиятлари натижасида содир бўлади.

Жамиятдаги ҳар қандай ҳаракат, ўзгариш, тараққиёт асосида кишиларнинг эҳтиёж ва манфаатлар ётади. Жамиятнинг моҳиятига берилган таърифни бир бор эсланг. Кишиларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёнида бошқалар билан алоқа-муносабатларга киришишлари оқибатида жамоа, яъни жамият келиб чиққан. Эҳтиёж – манфаатлар жамиятни ҳаракатга келтирадиган қудратли куч. Индивидлар ва гуруҳларнинг фаолиятлари негизида уларнинг анланган манфаатлари ётади. Жамиятнинг, алоҳида кишилар, ижтимоий гуруҳларнинг ўз манфаатларини англашлари ва у асосда фаолиятлари оқибатида ижтимоий тараққиёт юзага келади. Ижтимоий тараққиёт субъектлари – ўз манфаатлари йўлида онгли, муайян мақсадга йўналган фаолият олиб борадиган халқ, миллат, синф, шахслар, буюк зотлардир. Ижтимоий тараққиёт субъектларининг онгли

фаолияти субъектив омил, деб юритилади. Объектив шарт-шароитлар ва субъектив омил деганда тарихни яратувчи кишилар фаолияти назарда тутилади. Тарихни кишилар яратади, лекин кишиларнинг фаолияти объектив шарт-шароитга боғлиқ бўлади.

Ижтимоий тараққиётнинг моҳияти субъектлари, ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақидаги хилма-хил қарашлар илгари сурилган. Вольюнтаризм ва фатализм назариялари шулар жумласидандир. Вольюнтаризм ижтимоий тараққиёт қонунларини инкор этади ва ижтимоий тараққиётдаги ҳал қилувчи нарса, бу – ирода. Ирода барча мавжудотнинг асоси, деган қарашни илгари суради. Унга кўра, тарихий жараён уни амалга оширувчи субъектларнинг хоҳиш-иродасига кўра модир бўлади. Бундай нуқтаи назар Германияда – Г.Риккерт, М.Вебер; Англияда Б.Рассель, А.Тойнбилар томонидан илгари сурилган.

Фатализм фалсафий йўналиши ҳар бир ходиса, инсониятнинг барча ҳаёти ҳаракатларини тақдирга боғлиқ, деб қарайди. Фатализм ҷамият қонунларини инкор этади.

Табиатда объектив қонунлар амал қилгани сингари ҷамият қонунларини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин, ҷамият қонунлари амал қилиш хусусиятларга кўра табиат қонунларидан фарқланади. Ҷамият табиий-тарихий жараён бўлиб ҳисобланади. Ҷамият тараққиёти шунинг учун ҳам табиий жараёнки, у зарурий тарзда кечади. Табиатда бўлгани сингари ҷамиятда ҳам узлуксиз равишда ҳаракат, ўзгариш, тараққиёт содир бўлади. Ҷамият тараққиёти шунинг учун ҳам тарихий жараёнки, бу жараён кишилар фаолияти туфайли содир бўлади. Кишилар ўз фаолиятлари билан тарихни яратадилар. Ҷамият тарихини яратувчилар, тарих ғилдирагини олға сурувчилар тарихнинг субъектлари бўлиб ҳисобланадилар.

Тарихий тараққиётнинг субъектлари деганда:

- а) халқ
- б) синфлар, миллатлар
- в) Буюк шахслар назарда тутилади.

Тарихий жараёнларнинг субъекти халқ ҳисобланади. «Халқ» тушунчаси аввало бирон мамлакат ёки давлатнинг аҳолиси тушунчасини ифодалайди. Халқ, элат, Эл, халойиқ, бир гуруҳ кишилар маъноларини ифодалайди.

Халқ аввало муайян ижтимоий бирликдир. Айни вақтда халқ этник бирликдан ёки ижтимоий-иқтисодий, синфий бирликдан фарқли хисобланади. Этник бирлик деганда этнос, миллат назарда тугилади. Халқ вакили хисобланган индивид муайян этносга мансуб бўлади. Умуман олганда, халқ кўпмиллатли ёки ягона миллатли бўлиши мумкин. Халқ турли ижтимоий гуруҳлардан ташкил топиши, мураккаб ижтимоий-синфий таркибига эга бўлиши мумкин.

Халқ оммаси ўзига хос бирлик сифатида бошқа бирликлардан ўзига хос томонлари билан фарқланади:

Биринчидан, умумий тақдир асосида бирлашган кишилар. Ягона ҳудудда истиқомат қилиш, ўз давлатчилигига эга бўлишдек белги халққа хос белги хисобланади. Лекин ҳар доим ҳам бу белги яққол намоён бўлавермайди.

Иккинчидан, халқ умумий интилиш, умумий эътиқод ва ғоя йўлидаги бирлашувни ифодалайди. исътедодга қарши миллий озодлик йўлидаги бирлашувни мисол сифатида келтириш мумкин.

Учинчидан, халқ – тарихий хотира ва истиқбол йўлидаги бирлашувдир. Халқ оммаси умумий тақдир, тарихий хотира, умумий эътиқод ва ғоя, тарихий тараққиёт истиқболлари йўлида бирлашган ижтимоий яхлитликдир.

Халқ тушунчаси билан бир қаторда оломон тушунчаси ҳам қўлланилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида оломон – ўз-ўзидан, стихияли равишда тўпланган одамлар, халойиқ, деб таърифланган²⁰.

Халқнинг шаклланиши мураккаб босқичли жараён хисобланади. Бу жараённинг дастлабки, қуйи босқичи, омма, оломон бўлиб хисобланади. Оломон хали уйғонмаган, ўзлигини етарли англамаган омма.

Кўп йиллар давомида халқни авомга, оломон йўлига қайтаришга уринишлар бўлди. Мажбуран коллективлаштириш, оммавий қатағонлар, бюрократик режим юзага келтирган ижтимоий-рухий вазият, «казармавий социализм» таъсири

²⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1 том – Москва, 1981 йил, 534-бет.

оқибатида ташаббускорлик бўғилди, иккиюзламачилик, бефарқлик, ҳар қандай шароитга мослашиш, кўрсатма билан яшаш, боқимандалик хислатлари шаклланади, руҳий қарамлик авж олди.

Оломоннинг бирлашиши, халққа айланиши тарихий жараёнлар натижаси ҳисобланади. Бунда онглилик, ўзлигини англаш муҳим аҳамият касб этади. Ўз ўтмишини англаш, келажак истиқболи йўлида қайғуриш жамият аъзоларини бирлаштиришнинг омили ҳисобланади ва бунда миллий ғоя муҳим ўрин тутди. Миллий ғоя ва мафкура халқни истиқбол йўлида бирлаштиради. Шунинг учун ҳам мустақилликка эришган Ўзбекистон аҳолисининг орзу-умидлари, интилишлари, мақсад-муддаоларини ўзида акс эттирган миллий истиқлол мафкураси «халқни-халқ, миллатни-миллат» қилишга хизмат қилиш лозимлигига алоҳида эътибор қаратилган.²¹

Халқ оммаси тарихий тараққиётнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланади. Халқ оммасининг ҳал қилувчилиги кучи аввало жамият ҳаётининг энг асосий соҳаси иқтисодий ҳаётда, моддий неъматларни ишлаб чиқаришда яққол намоён бўлади. Халқ жамиятнинг энг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ҳисобланади.

Меҳнаткаш омма моддий бойликларни ишлаб чиқаради, меҳнат қуролларини ҳаракатга келтиради, уларни такомиллаштиради.

Халқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни беқиёс. Халқнинг манфаатини ҳисобга олиш сиёсатда ўз ифодасини топади. Халқ эркинликлар, демократик ҳуқуқлар учун кураш олиб боради. Халқнинг ҳал қилувчилиги роли айниқса социал инқилоблар даврида яққол намоён бўлади. Халқ бутун инсоният тарихи давомида озодлик учун қарамликка, босқинчиликка, истибдодга қарши кураш олиб борган.

Халқнинг маънавий ҳаётдаги ўрни ниҳоятда катта. Маънавиятнинг асосини тил ташкил этади. Халқ тилни яратган, уни авлоддан-авлодга етказган. Халқ – маънавий қадриятлар манбаи. Барча фан, адабиёт, санъат намоёндалари ўз

²¹ Ислом Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон» нашр., 1998 йил.

асарларида халқнинг орзу-интилишларини акс эттирганлар, энг буюк олимлар, санъат арбоблари халқ орасидан етишиб чиққан.

Ижтимоий тараққиётнинг субъекти синфлар, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар ҳисобланади. Халқ турли синфлар, ижтимоий гуруҳлардан иборат. Уларнинг жамиятдаги ўрни, манфаатлари халқни ҳаракатга келтиради. Тарихий тараққиёт жараёнида синфлар орасидаги кураш 3 хил кўринишда намоён бўлган: а) иқтисодий кураш; б) сиёсий кураш; в) ғоявий кураш.

Синфий кураш жамият ҳаётини ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади.

Тарихий тараққиётнинг субъектлари доирасига миллатларни киритиш лозим бўлади. Миллий озодлик ҳаракатлари ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланади.

Халқ оммаси, синфлар, миллатларнинг тарихий тараққиётдаги ўрни ва аҳамиятини пасайтирмаган ҳолда тарихдаги шахсларнинг ўрнига ҳам алоҳида эътибор бермоқ лозим.

Тарихда шахснинг тутган ўрни деганда, 2 нарсани эътиборга олмақ лозим:

1. Жамият тараққиётида ҳар бир одамнинг ўзига хос ўрни борлиги. Бу ижтимоий тараққиётдаги инсон омили, деб юритилади.

2. Буюк зотлар, тарихий шахсларнинг ижтимоий тараққиётдаги ўрни. Тарихий тараққиёт бошдан оёқ буюк тарихий шахслари фаолияти билан боғлиқ ҳолда амалга ошади. Тарихда буюк зотлар, шахсларнинг тутган ўрни масаласи олимларни қизиқтириб келган. Айрим олимлар (масалан; Ризо, Миньс, Гьерри) тарихий жараёнлар олдиндан белгилаб қўйилган, шахслар тарихга таъсир эта олмайди, деган қарашни илгари сурганлар. Бошқалари эса тарихнинг ҳақиқий ижодкори буюк шахслар, тарих улар иродасини ифодалайдилар, деган қарашни илгари сурганлар. Бу ҳар икки нуқтаи-назар шахсларнинг тарихдаги ўрнига бир ёқлама муносабатнинг натижаси ҳисобланади. Тарихда шахснинг тутган ўрни ҳақидаги рус олими Г.В.Плехановнинг қарашлари эътиборга лойиқ.

Унинг фикрича буюк шахсларнинг жамият тараққиётига таъсири 2 омилга боғлиқ: Биринчидан, шахснинг талант-қобилиятларига. Буюк одам деганда ҳодисалар жараёнини ўз-ўзига ўзгартира оладиган, ёки тўхтатиб қола оладиган

шахс назарда тутилмайди. Бу шахснинг буюклиги унинг онглилиги ва тарихий заруратни кай даражада англашда. Шу маънода буюк шахс муайян синф, ижтимоий гуруҳлар манфаатларининг ифодачиси сифатида майдонга келади.

Иккинчидан, мавжуд ижтимоий тузум, тарихий шарт-шароитга боғлиқ. Муайян ижтимоий тузум, тарихий вазият шахс фаолияти учун имконият ярата олади.

Шундай қилиб, ижтимоий тараққиёт мураккаб табиий-тарихий жараён. Эҳтиёж, манфаатлар жамият ҳаёт ива тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Ижтимоий тараққиёт халқ оммаси, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатлар, тарихий шахслар фаолияти натижасида содир бўлади.

16-Мавзу. Цивилизация

Режа:

1. Цивилизация, унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Шарқ ва Ғарб цивилизацияси.
3. Ҳозирги замон жаҳон цивилизацияси

Таянч тушунчалар:

Ёввойилик, варварлик, цивилизация, маданият, маданий тараққиёт, локал цивилизация, цивилизацияли ёндашув.

Адабиётлар:

1. Фалсафа. Лотин алифбосида. – Т., 2006 йил, 448-464 бетлар.
2. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов таҳрири остида. – Т., «Шарқ» 1999 й., 301-313 бетлар.
3. Фалсафа. Қомусий луғат. Т., «Шарқ» 2004 йил.
4. Ғарб фалсафаси. (Олимларнинг цивилизация муаммосига дахлдор қарашлари) – Т., «Шарқ» 2004 йил, 575-590 бетлар.
5. Қ.Хоназаров. Янги тараққиёт палласи. – Тафаккур журн., 2003 йил, 4-сон.
6. Шерали Амур. Ғарб ва Шарқ: цивилизация ва маънавият – Мулоқот журн., 1994 йил, 1-2 сон.

Назорат учун саволлар:

1. Цивилизация тушунчаси қандай маъноларда қўлланилади?
2. Цивилизация тушунчасининг моҳияти.
3. Цивилизация ва маданиятнинг ўхшаш ва фарқли томонларини ихохланг.
4. Цивилизациялар турлари.
5. Ғарб цивилизациясининг ўзига хос томонлари нима?
6. Шарқ цивилизациясининг хусусияти.
7. Цивилизацияни фарқлари.

XVII аср Европа тарихига маърифатчилик асри бўлиб кирди. Маърифатчилик ҳаракати ва ғоялари, дастлаб Францияда шаклланди ва бутун Европа бўйлаб тарқалди. Бу даврда маърифатпарварлар томонидан илгари сурилган маърифатчилик ғояларида ақл-идрокка катта эътибор берилди ва жамият тараққиётига фан ва билим орқалигина эришиш мумкинлиги, тараққиётга тўсик бўлган жоихиллик ва хурофатни бартараф этиш учун маърифат зарурлиги кенг тарғиб қилинди. Маърифатчилик ғояларининг кенг тарқалиши кишиларда келажакка ишончни уйғотди. Цивилизация тўғрисидаги фалсафий қарашлар айнан шу даврдан бошлаб юзага келди. Цивилизация тушунчаси Француз маърифатпарварлари ва Шотланд тарихчиси ва файласуфи А.Фергюссон томонидан жаҳон тарихий жараённинг маълум бир босқичини ифодалаш учун истеъмолга киритилди.

Маърифатпарварлар цивилизация деганда, бир томондан, жамият жамияти тараққиётининг маълум бир босқичини назарда тутган бўлсалар, иккинчидан, инсоният ақл-заковати ёрдамида эришилган ютуқларни шу тушунча ёрдамида ифодалайдилар.

Цивилизацияни инсоният жамияти тараққиётини ёввойилик ва варварликдан кейинги муайян бир босқичи сифатида таҳлил қилишда унга хос қуйидаги жихатларга эътибор қаратилди: цивилизация инсоният тараққиётининг энг қадимги, илк босқичларидан суғорма дехқончиликнинг вужудга келиши, давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, шаҳарларнинг юзага келиши, ёзувнинг пайдо бўлиши билан фарқланади. Айни вақтда цивилизация тушунчаси инсон ақл-

заковати эришган ютуқларини ҳам ифодалайди. француз маърифатпарварлари цивилизация тушунчасини ақл-идрок ва адолатга асосланган жамият, яъни идеал жамият маъносида қўлладилар. Цивилизация мураккаб мазмунга эга бўлган фалсафий тушунча ҳисобланади. Шунинг учун ҳам цивилизация ҳақида хилма-хил қарашлар, нуқтаи-назарлар мавжуд. Чунончи инглиз социологик ва тарихчиси Арнольд Тойнби (1889-1975) цивилизация деганда жамият тараққиётини, аввало маданий юксалишни назарда тутди. Дунё тарихини ўрганган Тойнби цивилизация турлича халқларда турлича кечади, тарих ўзига хос хусусиятларга эга бўлган алоҳида цивилизациялардан иборат, деган фикрни илгари суради. У «тарихни билиш» асарида инсоният тарихида бўлган цивилизациялар сонини 13 тага келтиради ва цивилизацияни ривожлантирувчи куч – ижодий элита ёки озчиликдан иборат, деб билади. У цивилизация ўз-ўзидан шаклланимайди. Унинг ривожланиш учун маълум тарихий давр етилган бўлмоғи лозим. бундай даврни Тойнби «Чақирув ва жавоб» деб белгилайди. Унинг фикрича, тарих чақириғига озчилик жавоб берар экан, ўз кетидан бефарқ кўпчиликни эргаштиради. Чақирув шундай даврки, бунда жамият қандайдир хавф остида бўлади. Чақирув ва жавоб ҳар қандай цивилизациянинг асосини ташкил этади.²²

Поляк файласуфи Конечки цивилизацияни кишилар жамоасини уюштиришнинг алоҳида шакли сифатида таърифлайди.

Немис файласуфи Освальд Шпенглер (1880-1936 йиллар) цивилизация тушунчасининг маданиятга қарама-қарши қўяди. Унинг фикрича маданият ҳалокатга учраши жараёнида цивилизацияга айланади. Маданиятдан цивилизацияга ўтиш ижодкорликдан махсулсизликка, шаклланишдан қотиб қолишга, қаҳарамонона ташаббуслардан механик «иш»га ўтишдан иборат бўлади. Шпенглер фикрича, ивилизация оқибатида бадий ва адабий ижодга эҳтиёж қолмайди. Шунинг учун ҳам маданий даъволардан воз кечиб, софтехнизмга эътиқод қилишни таклиф этади.

Инсоният, Шпенглер фикрича, зоологик бирликдир. Инсониятнинг ягона тарихи йўқ, фақат алоҳида яширин маданият бор. Ҳар бир маданият ҳаётини

²² Қаранг: Ғарб фалсафаси. – Т., «Шарк» нашр., 2004 йил, 588-589 бетлар.

тақдир бошқаради. «Ҳар қандай маданият инсондек ҳаёт кечиради. Уларнинг ўз болалиги, ўсмирлиги, ўрта ёши ва қадимги бўлади».²³ Цивилизацияни туркумлашнинг турли асослари ишлаб чиқилган.

Кишилиқ жамияти ривожланишининг муайян босқичи асосида туркумлаш: неолит цивилизацияси, нокапиталистик цивилизация, ҳозирги замон цивилизацияси.

Цивилизация деган маълум бир ижтимоий-иқтисодий формация тушуниланган: ибтидоий формация, қулдорлик ва ҳ.к.

Цивилизация географик жиҳатдан фарқланиш асосида туркумланган: Европа цивилизацияси, Осиё цивилизацияси.

Диний мансублик асос қилиб олинган: христиан цивилизацияси, осий цивилизацияси.

Келиб чиқиш, планетар мансубликка кўра: Ер цивилизацияси, Ердан ташқари цивилизация фарқланган.

Этник асосга кўра фарқланадиган бирликлар назарда тутилган: Қадимги Миср цивилизацияси, Бобил цивилизацияси.

Цивилизация тушунчаси маданият тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Айрим олимлар, масалан, Шпенглер цивилизацияни маданиятнинг антикоди, деб билади ва «цивилизация маданият таназзули ифодаси» деган хулосага келади.

Цивилизацияни маданиятга қарама-қарши қўйишнинг асослари бор. Цивилизация зиддиятли ижтимоий жараёнлар тарзида кечган ва бу жараёнлар оқибатида тараққиёт билан бир қаторда маданиятларнинг емирилиши, бойлик ва қашшоқлик каби ижтимоий ҳодисалар юзага келиши кузатилган.

Цивилизация муаммосига турлича қарашларни инкор этмаган ҳолда, унинг маданият билан алоқадорлигини алоҳида таъкидлаш, цивилизация инсониятнинг ёввойилик ва варварликдан кейинги маданий тараққиёт босқичи эканлигини эътиборга олмоқ лозим.

Цивилизация маданиятлар хилма-хиллиги асосида шаклланади. Маданиятларнинг турли-туманлиги улар орасидаги умумийликни инкор этмайди.

²³ Ўша асар. 580-бет.

Маданиятнинг инсонпарварлиги тамойили уларни бир-бирига яқинлаштиради. Аини ваътда маданиятлар ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатади ва бу таъсир маданиятлар тараққиётида ўз ифодасини топади.

Цивилизация инсоннинг ташқи олами, маданият унинг ички олами. Маданият инсон ва жамиятнинг бойлиги. Цивилизация инсон ва жамиятнинг тараққиётини ифодалайди. цивилизация инсон ва жамиятнинг ўзгарувчанлик фаолияти махсули.

1. Цивилизация жамиятни ижтимоий ташкил этиш усули ҳисобланади.

2. Цивилизация аввал бошданок прогрессив тараққиёт сифатида юзага келган. Бу тараққиёт ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан боғлиқ тарзда кечган. Агар варварлик даврида энг қадимги одамлар уюшуви табиий асосга таянган бўлса, цивилизация одамларнинг ижтимоий жихатдан уюшувини келтириб чиқаради.

3. Цивилизация ижтимоий бойликларни ишлаб чиқариш ват обора кўпайтириб боришдан иборат мураккаб ижтимоий жараён.

Цивилизация ортиқча маҳсулотнинг ижтимоий бойликнинг вужудга келиши билан боғлиқ равишда амалга ошди. Айнан ортиқча маҳсулот, бойликнинг пайдо бўлиши оқибатида меҳнат тақсимооти чуқурлашди, ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқди, илмий билимлар шаклланди, фан, фалсафа, санъат вужудга келди. Ижтимоий бойлик деганда моддий неъматлар кўринишдаги бойлик билан бир қаторда маънавий қадриятларни ҳам ҳисобга олмоқ лозим. моддий бойликларнинг тобора кўпайиб бориши бўш вақт бойлигининг шаклланишига олиб келди. Бўш вақт жамият ва инсон тараққиётининг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Жамият тараққиёти, бойликларнинг тобора кўпайиб бориши маданиятли ижтимоий муносабатларнинг қарор топиши учун имконият яратди. Жамият бойлигини ишлаб чиқариш кишилар орасидаги муносабатлар тараққиётига олиб келди.

4. Жамиятнинг таркибида жиддий ўзгаришлар кузатила бошланди. Жамиятнинг ижтимоий таркибида хилма-хил синфлар, ижтимоий гуруҳлар, табақалар шаклланди.

5. Цивилизациянинг энг мухим белгиси жамият ҳаётини ташкил эти шва бошқариш билан боғлиқ. Бошқарувнинг жамоа усулидан фарқланувчи махсус бошқарув – давлат ҳокимияти шаклланди.

6. Цивилизация жамиятнинг асоси, субатоми ҳисобланган оила ва оилавий муносабатларнинг такомиллашувига олиб келди.

7. Цивилизация маънавий маданият такомили билан бевосита боғлиқ. Ёзувнинг кашф қилиниши аждодлар билимлари ва тажрибаларини авлодларга мерос сифатида қолдириш имконият берди. Ёзув цивилизациянинг мухим омили бўлиб ҳисобланади.

Цивилизация умумбашарий аҳамиятга молик мураккаб ижтимоий ҳодиса ва бу ҳодиса жамиятлар тараққиётида намоён бўлади.

Ҳозирги замон цивилизацияси жамиятлар тараққиётида янги сифат босқичи мавжудлиги билан характерланади. Ҳозирги замон цивилизацияси узида жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари, янги ахборотлашган жамиятнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ.

17-Мавзу. Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилиб бориши

Режа:

1. Жаҳон цивилизацияси.
2. Жаҳон ҳамжамяти.
3. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамятига интеграциялашуви

Таянч тушунчалар:

Давлат мустақиллиги, интеграция, иқтисодий интеграция, сиёсат, ташқи сиёсат.

Адабиётлар:

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил, 296-323 бетлар.

2. Ислон Каримов. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Арзидент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлиси XI сессиясидаги маърузаси. – Т., «Ўзбекистон овози», 26 апрель 2003 йил.

3. Falsafa. M.Ахмедова тахрири остида. – Т., 2006 йил, 470-479 бетлар.

4. Муножатхон Нурматова. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. – «Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари» журн., 2004 йил, 4-сон.

5. Дилшод Комилов, Норбой Каримов. Халқаро молиявий ташкилотлар. – «Хамкор» газетаси, 2002 йил, 6 июнь.

6. Қобилбек Каримбоев. Хавфсизлик ва ижодий тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик – XXI аср газетаси, 2004 йил, 10 июнь.

7. З.Музаффаров. Минтақавий интеграция росмана иқтисодий савий-харакатларни тақозо этади. – «Халқ сўзи». 2003 йил 27 сентябрь.

Назорат учун саволлар:

1. «Интеграция», «интеграциялашув» тушунчаларининг маъносини изохланг.

2. Глобаллашув жараёнлари ва интеграция орасидаги муносабат деганда, нимани тушунасиш?

3. Жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув нималарда ўз ифодасини топади?

4. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари нималардан иборат?

5. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувининг асосий йўналишлари қайсилар

Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилиб боруви – интеграциялашув, деб юритилади. Жаҳон миқёсида интеграция турли мамлакатларнинг ўзаро яқинлашувида, уларнинг корхоналари, тармоқлари ва миллий иқтисодиётнинг ягона ҳўжалик организмига бирлашувида намоён бўлади.

Маълумки, Ўзбекистон мустақиликка эришгунга қадар ташқи оламдан узилиб қолган эди. Чор ҳукумати даврида Қўқон хонлиги ўрнида Туркистон генерал-губернаторлиги деб аталган мустамлака ҳудуд ташкил этилган эди. Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонлиги ташқи дунё билан мустақил алоқалар ўрнатиш ҳукукидан маҳрум этилган.

Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритиши билан халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди. У жаҳоннинг 182 мамлакати томонидан тан олинган, 142 мамлакат билан диалектик алоқалар ўрнатган. Ўзбекистонда кўпгина халқаро, давлатлараро ва нодавлат ташкилотларнинг ваколатхоналари очилган.

Ҳозирги глобаллашув асрида жаҳон ҳамжамиятига қўшилув (интеграциялашув) масалалари сайёрамизнинг турли бурчакларида яшаётган халқлар учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Бошқа мамлакатлар қатор ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон ҳам тобора кўпроқ жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашиб бормоқда. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига тобора интеграциялашиб боруви унинг ташқи сиёсатининг асосий моҳиятини ташкил этмоқда. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўз ифодасини топди: Унда кўрсатилганидек Ўзбекистон Республикасини ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат. Улар:

1. Давлатларнинг суверен тенглиги;
2. Куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик;
3. Чегаралар дахлсизлиги;
4. Низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
5. Бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидалари ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари ва нормалари.

Республикамизнинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялаб борувида ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади. Ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларнинг асосий тамойиллари Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида ишлаб чиқилган.

Биринчидан, ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларни йўлга қўйишда ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда давлат миллий манфаатларининг устунлиги;

Иккинчидан, тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

Учинчидан, мафкуравий қарашлардан қатъий назар ҳамкорлик учун очиклик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

Тўртинчидан, халқаро ҳуқуқ нормаларининг давлат ички нормаларидан устуворлиги;

Бешинчидан, ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш.²⁴

Ташқи алоқаларнинг интеграциялашувга қандай алоқаси бор?, деган саволни қўйиш ўринли. Ташқи сиёсат, алоқаларни ўрнатиш мамлакатимизнинг ички ҳаёти учун осойишта шарт-шароитларни таъминлашга, туб ислохотларни амалга оширишга хизмат қилади. Биз ўз олдимизга демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат стратегик вазифани қўйганмиз. Замонавий демократик ҳуқуқий давлат деганда, жаҳон ҳамжамияти билан интеграцияга Кириши оладиган Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувининг асосий йўналишлари унинг ташқи сиёсатида ўз ифодасини топиши мумкин:

1. Давлатлараро, шунингдек нодавлат халқаро ташкилотлар ишидаги иштироки. Булар: а) БМТ Ўзбекистон 1992 йилдан Бер;

б) Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти.

2. Битим ва келишувлар асосида иккиёқлама ва кўпёқлама давлатлараро муносабатлар Ўзбекистоннинг МДХ доирасидаги фаолияти.

3. Марказий Осиё суверен давлатлари билан ҳамкорлик. Бундан кўзда тутилган мақсад Марказий Осиёда ягона ифтиодий, маънавий ва сиёсий муҳитни барпо этиш.

Маълумки Ўзбекистон ўзининг географик ва сиёсий ўрнига кўра Шарқ ва Ғарб цивилизацияси ўртасидаги боғловчилик вазифасини бажаради. Марказий Осиёда 50 млндан ортиқ аҳоли истиқомат қилади.

²⁴ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил, 296-297 бетлар.

4. Чегарадош ва Яқин Шарқ мамлакталари билан шўролар даврида узилиб қолган алоқаларни қайта тиклаш ва мустахкамлаш;

5. Бошқа Осиё мамлакталари, хусусан Хитой, Хиндистон билан кенг алоқаларни йўлга қўйиш. Бу борада 2000 йилдан бошлаб ташкил топган Шанхай ташкилоти муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Шанхай ташкилотга 2002 йилдан бери аъзо. Бу ташкилотнинг асосий мақсади инсоният аҳолисининг 4/1 қисми яшаётган ҳудудда ҳамкорлик ва хавфсизликни таъминлаш, истиқболда минтақада яшовчи халқларнинг турмуш шароитларини яхшилаш ва муносиб келажакларини таъминлаш.

6. Ўзбекистонда жаҳондаги ривожланган мамлакатлар билан тенгҳуқуқли, ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиши, унинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувида муҳим ўрин тутди. Ҳозирда, Ўзбекистоннинг, АҚШ, Германия, Япония, Франция, Италия ва бошқалар билан алоқалари тобора ривожланиб бормоқда. Бундай алоқалар замонавий технологияларни, янги инвестицияларни жалб этиш, замон талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш борасида кенг имкониятларни очиб бермоқда.

7. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб боришида маданий алоқалар муҳим аҳамият касб этмоқда. Мамлакатимиз дунёвий цивилизациянинг қадимги ўчоқларидан бири, у умуминсоний аҳамиятга эга бўлган маънавий бойликлар, қадриятлари билан машҳур.

8. Республиканинг жаҳон иқтисодий ҳаётига интеграциялашуви ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Республика ўзининг ташқи иқтисодий сиёсатини кўпгина нуфузли халқаро ва минтақавий иқтисодий ва молиявий ташкилотларнинг аъзоси сифатида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон 1994 йилда ташкил топган Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти (МОИХ) аъзоси бўлган. Ҳозирда бу Марказий Осиё ҳамкорлик ташкилоти, МОҲТ деб юритилади. Бу ташкилотнинг фаолияти 4 йўналишда олиб борилмоқда:

- иқтисодий ҳамкорлик;
- минтақавий хавфсизликни таъминлаш;

- Афғонистонни қайта тиклаш;
- гуманитар ҳамкорлик.

Ўзбекистон жаҳоннинг нуфузли иқтисодий, молиявий ташкилотлари билан ҳамкорликда мамлакатда қудратли иқтисодиётни барпо этиш йўлида ҳаракат қилмоқда. Осиё тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, жаҳон банки, Ислон тараққиёт банки, БМТ тараққиёт дастури шундай ташкилотлар жумласидандир.

8. Ўзбекистоннинг минтақавий интеграция доирасидаги фаолияти ҳам унинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб боришида муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақаси давлатлари билан тузган шартномалари бундан далолат беради.

18-Мавзу. Ижтимоий билиш.Жамиятни илмий билиш ва бошқариш

Режа:

1. Ижтимоий билиш, унинг таркиби.
2. Ижтимоий билиш субъекти ва объекти.
3. Жамиятни илмий билиш. Эмперик ва назарий билиш.
4. Назарий билиш ва унинг методлари.

Таянч тушунчалар:

Билиш, илмий билиш, ижтимоий билиш, ижтимоий ҳақиқат, ижтимоий билишнинг эмпирик босқичи, ижтимоий билишнинг назарий босқичи, ижтимоий билиш методлари: кузатиш, статистика, ижтимоий эксперимент, ҳужжатлар билан ишлаш, тарихийлик ва мантиқийлик, моделлаштириш, тарихий аналогия.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 211-227-бет.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. – Т., «Ўзбекистон» 1999 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон» 1992 йил.
4. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НЖИУ, 2005 йил, 365-370, 372-376 бетлар.
5. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 380-404 бетлар.
6. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 433-445 бетлар.
7. Билиш фалсафаси. – Т., «Университет» нашр., 2005 йил, 197-212 бетлар.
8. О.Г.Данильян, В.М.Гараненко. Философия – Москва, изд. Эксмо, 2005 г., стр. 449-458.
9. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 йил.
10. Карима Туленова. Предвидение и реальность. – Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» илмий нашр., 1998 йил.
11. Ғарб фалсафаси. – Т., «Шарқ» нашр., Матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2004 йил.
12. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I қисм – Т., Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашр., 2004 йил.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий билиш деганда нимани тушунаси?
2. Ижтимоий билишдан қандай мақсадлар кўзда тутилади?
3. Ижтимоий билиш табиати билишдан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
4. Ижтимоий билишнинг босқичлари деганда нима назарда тутилади?
5. Ижтимоий билишнинг таркибига нималар киради?
6. Ижтимоий билишнинг эмпирик босқичида қандай методлардан фойдаланилади?
7. Ижтимоий билиш назарий босқичида қўлланиладиган усуллари сананг ва изоҳланг.

8. Ижтимоий башорат нима?

Фалсафа олам одам тараққиётининг энг умумий қонунлари, одамнинг оламдаги ўрни тўғрисида баҳс юритадиган фан. Фалсафий билимлар мазмунида қадимий даврдан то ҳозирги қадар қўйилган ва қўйилиб келинаётган уч саволга берилган жавоблар ўз ифодасини топган. Булар:

- Олам нима?
- Олам қандай?
- Оламни билиш мумкинми?

Бу саволлар жамиятга нисбатан ҳам қўйилган ва унга берилган жавоблар оқибатида фалсафий билимлар ижтимоий ҳаётнинг муҳим томонларини акс эттиришга хизмат қилган. Оқибат натижада фалсафанинг ўзига хос соҳаси – ижтимоий фалсафий билимлар шаклланган ва ривожланган. Ижтимоий фалсафа жамият. Инсон, ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий билишнинг мўҳияти, қонуниятлари тўғрисида баҳс юритишини аввалда таъкидлаб ўтган эдик.

Оламни билиш мумкинми деган саволга жавоб фалсафанинг билиш назариясида – гносеологияда ўз ифодасини топгани сингари жамиятни билиш муаммолари ижтимоий фалсафанинг асосини ташкил этади. Ижтимоий фалсафа оламнинг таркибий қисми жамият, уни билиш муаммолари билан шуғулланади.

Таъкидлаш жоизки, энг қадимий даврлардан бошлаб жамият, унинг мўҳияти, жамиятни билиш муаммолари олимларни қизиқтириб келган. Жамиятни билишнинг тарихий илдизларини «Авсето»да, «Таврот»да, Геродот асарларида учратиш мумкин. инсоният жамиятига тарихий-фалсафий ёндашув тамойиллари Абу Райҳон Беруний, ибн Халдунлар меросида ўз ифодасини топган. Жамиятга илмий ёндашув намуналарини Абу Наср Форобий асарларида кўриш мумкин. мутафаккир инсон камолоти ва жамият тараққиётини илм билан бевосита боғлайди. У ўзининг «Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисоласида инсон камолоти учун қандай илмлар зарурлигини уқтириб ўтади ва бундай билимлар ичида инсоннинг инсон бўлишидан қутилган мақсад ва муддаони ўрганишни,

шунингдек, маданий, яъни мадинага (Яъни шаҳарга ёки жамоага) оид билимларни эгаллашнинг муҳимлигига эътибор қаратади.²⁵

Жамиятни илмий англаш масаласи фалсафада XVIII асрдан бошлаб алоҳида ижтимоий билимлар тизими сифатида шакллана бошлайди. Бунда Неаполлик олим, профессор ВИКО ЖАН БАТИСТА (1668-1744 й.), немис олими, маърифатпарвар ИОГАНН ГОТФРИД ГЕРДЕР (1744-1803 й.), француз файласуфи, утопик социал лойиха муаллифи Сен-Симон Клод Анри (1760-1825 й.)ларнинг хизматлари катта бўлади.

Вико Жан Батиста тарихий жараёнларнинг объективлиги ҳақидаги ғояни илгари суради. У «Миллатларнинг умумий табиати тўғрисидаги янги фаннинг асосланиши» китобида ер юзидаги барча миллатлар тараққиётининг тарихий айланма назариясини ишлаб чиқади ва бунда ижтимоий ҳаёт шаклларининг ўзаро алоқадорликда олиб ўрганади ва ижтимоий ҳаётга бутунлик сифатида ёндошади²⁶.

Гердер Иоганн Готфрид «Инсоният тарихи фалсафасида доир ғоялар» асарида Германия ижтимоий тафаккурида XVIII аср охирларигача ҳукм сурган теологик қарашларни бартараф этишга ҳаракат қилди, социал тарихийлик ғояларини ривожлантирди ва биринчи бўлим ижтимоий тараққиёт ғоясини илгари сурди²⁷.

Франция революция орқали ўз мақсадига эриша олмаганини кўрган Сан-Симон қашшоқлик туфайли келиб чиққан ва ижтимоий мулкни мулксизлар ўртасида тақсимлашга интилган революциялар жамиятни парокандаликка бобошдоқликка олиб келади. бунда йўл қўймаслик учун жамиятни ўрганиш, илмга асосланган ижтимоий тизимни яратиш зарур, деб ҳисоблайди.²⁸ Сан-Симон жамиятни қонуний ривожланувчи бир бутун организм, деб билади. У жамият тарихини тадқиқ қилиш инсониятни цивилизацияли тараққиётда турли сиёсий иллюзиялардан асрайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича жамиятнинг асосий

²⁵ Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 1-қисм. – Т., Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашр., 2004 йил, 115-116 бетлар

²⁶ Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» нашр., 2004 й., 74-бет.

²⁷ Ўша ерда. 88-бет.

²⁸ Ўша ерда. 363-бет.

жихатларини ўрганмоқ учун кишиларнинг реал фаолиятларини тадқиқ қилиш лозим. сан-Симон инсон ҳақидаги фан (ижтимоий физиология)ни ишлаб чиқади.

Немис мумтоз фалсафасининг йирик вакили Гегель геогрг Вильгелм Фридрих (1770-1831 й.) ижтимоий билиш соҳасида ўзига хос ижтимоий-тарихий концепцияни илгари суради. Унинг қарашларида табиий, тарихий ва маънавий дунё ягона жараён сифатида талқин қилинган, бу жараённинг ҳар бир қисми бошқаси билан ички алоқадорликда экани ифодаланган. Гегель жаҳон тарихини ягона, объектив қонуниятли жараён сифатида ўрганади. Гегелнинг катта ютуғи шунда Эдики, у бутун моддий ва маънавий борлиқни, шу жумладан жамиятни доимо ривожланиш жараёнида олиб қаради, жамият тараққиёти масаласига диалектик ёндошди. Лекин Гегелнинг тарих концепцияси муайян даражада чекланган эди, чунки у тарихий тараққиёт сабабларини «мутлоқ ғоя», «руҳ иродаси»дан иборат. Деб билди ва ижтимоий тараққиётни Прусс монархияси билан чеклаб қўйди. Лекин жамиятни таҳлил этишнинг диалектик методини асослаб берганлиги Гегель фалсафий қарашларининг энг катта ютуғи эди.

Ижтимоий билиш ҳозирги давр фалсафасининг ҳам муҳим муаммоси бўлиб ҳисобланади. Инсон ўз онги, тафаккури билан жамиятни била оладими? Унинг ижтимоий билимлари қай даражада ҳақиқат бўла олади? Деган саволларига жавоб ҳозирги давр фалсафасида ижтимоий билишга доир 2 хил муносабатни келтириб чиқарди. Бу нарса ижтимоий фалсафада: 1. Натурализм

2. Гуманитаризм фалсафий йўналишларининг шаклланишига туртки бўлди.

1 – кўргазмали чизма:

ИЖТИМОЙ БИЛИШНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОНГА ХОС ТАЛҚИНИ

НАТУРАЛИЗМ

Табиий ва табиий-техник билимларнинг ахамиятини бўрттириш асосида гуманитар соҳа, яъни ижтимоий билимларнинг кераги йўқлигини асослайди.

ГУМАНИТАРИЗМ

Ижтимоий билимлардан бошқа билим соҳаларини эътиборга олмайди; гуманитар онг ва ижтимоий билимларни мутлақлаштириш ғоясини илгари

Натурилзм йўналиши тарафдорлари табиий ва ижтимоий билиш орасида ҳеч қандай фарқ йўқ, деб ҳисоблайдилар. Поляк олими Е.Топольский тарихий билишни инкор қилади. Унинг фикрича, тарихни билишга доир муаммолар бир вақтнинг ўзида билишнинг бошқа шаклларида ҳам мавжуд. Бундан табиий фанлар соддасидаги билимларгина ҳақиқий илмий бўлиши мумкин, деган хулоса чиқарилади.²⁹ Гарчи бу қараш ҳозирги давр фалсафасига хос ҳисобланса-да, аслида бундай қарашларнинг илдизи Европада 17-18 асрларга бориб тақалади. Маълумки, XVII-XVIII асрларда табиатшунослик ривожланиш босқичига кирган, механика энг ривожланган фан эди. Механика қонунларини жамиятни тушунишга татбиқ этиш мумкик, деган қараш мавжуд эди. Шундай нуқтаи-назар немис олими Генрих Риккерт (1863-1936 й.) қарашларига хос. У фанларни тарихий фанлар ва қонун яратувчи фанларга бўлади ва уларни ўзаро бир-бирларини инокр этувчи соҳалар, деб билади. Унинг фикрича, табиий илмий билиш умумий қонуниятларни билишга қаратилгандир; тарих бўлса, ягона, бетакрор ходисаларни ўрганади. Риккер ўз қарашларида тарихий қонуниятларни инкор этади.³⁰

Иккинчи нуқтаи-назар гуманитаризм. Мазкур нуқтаи-назар янги тарих фалсафаси намоёндалари немис олими Освальд Шпенглер (1880-1936 й.), инглиз олими Арнольд Тойнби (1889-1975 й.) асарларида акс этган.

Ижтимоий билиш илмий билишнинг ўзига хос кўриниши ҳисобланади. Илмий билиш оламни чуқур, атрофлича ўрганишни талаб қилади. Илмий билиш натижалари илмий билимларда, фан мазмунида ўз ифодасини топади. Ижтимоий билиш жамият, инсонни чуқур ўрганишни талаб қилади.

Ижтимоий билиш – жамиятни, унда кечаётган ижтимоий ходиса, жараёнларнинг моҳиятини, уларнинг келиб чиқиши, яшаши ва ривожланиши қонуниятларини билишдир. Ижтимоий билишдан кўзда тутилган мақсад жамият,

²⁹ Билиш фалсафаси. – Т., «Университет» нашр., 2005 йил, 191-бет.

³⁰ Ғарб фалсафаси. – Т., «Шарқ» нашр., 2004 йил 601-бет.

инсон, ижтимоий тараққиёт ҳақидаги объектив мазмунга эга билимни – ижтимоий ҳақиқатларни ҳосил қилишдир.

Ижтимоий ҳақиқат деганда ижтимоий билилмарнинг ижтимоий борлиққа, жамиятга мос келиши (адекватлиги) назарда тутилади.

Ижтимоий билиш ўзининг бир қатор жиҳатлари билан табиатни билишдан фарқланади.

- Жамият моддий оламнинг энг мураккаб кўриниш. Жамиятни билиш деганда, унда кечган ва кечаётган воқеа-ҳодисаларни ижтимоий жараёнларни англаш жараёни назарда тутилади.

- Жамият уни ташкил этувчи кишилар, турли ижтимоий гуруҳлар, тарихий-этник бирликлар фаолиятларининг барча кўринишларини ҳамда уларнинг махсул-натижаларини ўз ичига қамраб олади. Жамият эса ўз-ўзидан шаклланувчи, ўз-ўзидан ривожланиб боровчи ижтимоий тизим. Бу тизимнинг барча хусусиятлари кишилар фаолиятлари орқали намоён бўлади. Демакки, жамиятни билиш деганда аввало кишилар фаолиятларини ва у фаолиятнинг асосий мотивлари (кишиларнинг мақсад-манфаатлари)ни таҳлил этиш назарда тутилади. Кишилар фаолиятлари моҳиятини англаш жамият ҳақида чин билимлар ҳосил қилиш имконини беради.

- Одамлар фаолиятлари жараёнида ўзаро бир-бирлари билан алоқа-муносабатга киришадилар. Шу маънода жамият кишилараро объекти втарзда содир бўладиган ижтимоий алоқа ва муносабатларнинг махсули ва кўринишидир. Бу алоқа ва муносабатлар жамият ҳаётининг барча соҳаларини, моддий ва маънавий ҳаётни қамраб олади. Шундай экан, жамиятни билиш учун ундаги мавжуд турли ижтимоий алоқа ва муносабатлар ўрганиш талаб қилинади.

- Ижтимоий билиш ижтимоий эҳтиёж ва манфаатларни ўрганишга қаратилган бўлади. Ижтимоий манфаатларда эса тарихий зарурият ўз ифодасини топади. Тарихий заруриятни англаш жамиятдаги ўзгаришларнинг моҳиятини англаш асосида юзага келади.

- Фалсафий тафаккур оламга, шу жумладан жамиятга диалектик муносабатда бўлишни тақазо этади. Жамият узлуксиз ҳаракат, ўзгариш, тараққиёт

жараёнларини кечирадиган ижтимоий тизимдир. Ана шундай ҳолат узлуксиз қайта шаклланиб, ривожланиб борадиган ижтимоий билимларда ўз ифодасини топади.

- Ижтимоий билиш ўзининг мазмуни, қандай мақсадга йўналтирилганлиги, таркиби, унда қўлланиладиган ўзига хос усул ва воситаларига кўра билимнинг бошқа кўринишларидан фарқланади.

Ижтимоий билимнинг мазмунида жамият ҳаёти тўлалигича, барча алоқа ва муносабатлари билан бирга яхлитлик, бир бутунлик сифатида акс этади. Бу ҳолл жамиятни тўғри англаш, тарафқират тенденцияларини аниқлаш имконини беради.

- Ижтимоий билиш жамият ҳаётини тўғри англаш ва у асосда онгли фаолият кўрсатиш имконини беради. Жамиятни билиш уни оқилона бошқариш ва келажак тарафқирати истиқболларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

- Ижтимоий билиш таркиби деганда:

а) ижтимоий билиш субъекти;

б) ижтимоий билиш объекти;

в) ижтимоий билимнинг ўзи назарда тутилади.

Ижтимоий билиш субъекти – инсон (тадқиқотчи), объекти – жамият ҳаёти.

Ижтимоий билимни ҳосил қилиш мураккаб диалектик характерга эга жараён бўлиб ҳисобланади. Умуман илмий билиш, шу жумладан ижтимоий билиш узвий равишда ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган икки босқич – даражада намоён бўлади:

1. Ижтимоий билишнинг эмпирик босқичи:

2. Назарий босқичи.

Ижтимоий билишнинг бу икки даражаси ўз мазкумнига кўра, кўзда тутилган мақсадга ҳамда билимни ҳосил қилишда қўлланиладиган усулларга кўра ўзаро бир-биридан фарқ қилади.

Қаранг: 2 – кўргазмали чизма:

ИЖТИМОЙ БИЛИШ

Мақсад: чин билим ҳосил қилиш (ижтимоий ҳақиқат). Ижтимоий билимларнинг ижтимоий борлиққа мос келиши (адекватлиги) ижтимоий ҳақиқат.

ИЖТИМОЙ БИЛИШ ДАРАЖАЛАРИ

ЭМПИРИК БИЛИШ

Кузатиш

Статистик усул

Ижтимоий эксперимент

Хужжатлар, манбалар
билан ишлаш

НАЗАРИЙ БИЛИШ

Тарихийлик ва мантиқийлик

Моделлаштириш

Тарихий аналогия

Ижтимоий башорат

Эмпирик билиш жараёнида ўрганилаётган ижтимоий объект ҳақидаги дастлабки билимлар ҳосил бўлади.

Бу билимлар қайта ишаниши, махсус методлар қўлланиши натижасида ижтимоий объект ҳақида чин билимлар ҳосил бўлади.

Ижтимоий эмпирик билишда дастлаб қўлланиладиган махсус усул кузатиш, деб юритилади. Кузатиш методи энг қадимги даврлардан бошлаб қўлланган. Кузатиш методидан фойдаланишда унинг ўзига хослигини ҳисобга олиш муҳим бўлиб ҳисобланади. Кузатув орқали муайян ижтимоий жараёнлар, кишилар, ижтимоий гуруҳларнинг хатти-харақталари, фаолияти ўрганилади. Кузатув ҳар хил методларда олиб борилиши мумкин. Буларга: а) мунтазам, маълум бир вақт мобайнида давомли кузатув; б) эпизодлик кузатув; дала шароитида кузатув, эпизодлик кузатув, махсус лаборатория шароитидаги кузатувларни мисол қилиб олиш мумкин.

Кузатув методидан тўғри фойдалана билиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда кузатувнинг мақсадини аниқ белгилаш, объектнинг ҳолат, хусусиятларига эътибор бериш; кузатув натижаларини қайд қилиб бориш; тўпланган натижаларни математик статистика методлари ёрдамида ҳисоблаб чиқиш талаб этилади. Ижтимоий жараёнларни кузатиш табиий жараёнларни кузатишдан жиддий фарқланади. Табиий жараёнлар кузатилганда инсоннинг объектга таъсири унда муайян бир ўзгаришни ҳосил қилиш шарт эмас. Табиий жараёнлар қандай бўлса, шундайлигича, ёки махсус лаборатория ишлари жараёнида амалга оширилиши мумкин. ижтимоий жараёнларни кузатиш деганда жамият аъзолари: алоҳида кишилар, ижтимоий гуруҳлар фаолияти, хатти-харақатлари, муносабатларини

ўрганиш назарда тутилади. Бунда кузатувчининг фаолиятига кузатиладиган объект бефарқ бўла олмайди. Бунда ишонарли натижани қўлга киритмоқ учун кўпроқ ичдан кузатиш усулидан фойдаланилади. Бунда ўрганилаётган объект (инсон, муайян ижтимоий гуруҳ)ни шу жамоага аъзо бошқа одамлар қаторида амалга ошириш мумкин бўлади. Кузатиш ижтимоий объектларда хронокарталар шаклида олиб борилиши мумкин.

Статистика маълумотларидан фойдаланиш билвосита амалга ошириладиган кузатув хисобланади. Бунда тадқиқотчи ижтимоий ҳаётни ўрганиш учун статистик маълумотларни ўрганади, таҳлил қилади, ўзаро бир-бирлари билан солиштириш орқали муайян хулосалар чиқариш имкониятига эга бўлади. Жамият ҳаётининг талай томонларини ўрганишда статистик усулдан, махсус ишлаб чиқилган ёрдамчи қўлланмалардан фойдаланиш мумкин. ижтимоий билишда эксперимент усулидан кенг фойдаланилади.

Ижтимоий эксперимент методини қўллашда унинг ўзига хослигини инобатга олиш лозим бўлади. Гап шундаки табиий фанлар доирасида қўлланадиган эксперимент турли фактларда такрорланса ҳам, айнан бир хил маълумот олиш имконини беради. Ижтимоий эксперимент бундан фарқли ўлароқ конкрет тарихий вазиятни хисобга олишни тақозо этади. Турли даврларда ва турлича шароитда ўтказиладиган ижтимоий эксперимент турлича хулосаларни чиқишига сабабчи бўлиши мумкин.

Ижтимоий эксперимент олиб борилаётган объектни бошқа ижтимоий объектларда ажратиб олиш қийин. Шунинг учун ҳам социал эксперимент натижалари доимо яхши натижа беравермайди. Ижтимоий шарт-шароит, муҳит экспериментнинг ижобий натижаларини таъминлаб бермаслиги мумкин. Ижтимоий эксперимент жамият амалий фаолиятида қўллашга йўналтирилган бўлади. Ижтимоий тадқиқотларда ҳужжатлар, манбалар таҳлили муҳим ўрин тутди.

Ижтимоий билишнинг эмпирик босқичи ижтимоий объект ҳақида дастлабки билимларни ҳосил қила имконини беради, бу ҳали ижтимоий ҳаёт муаммоларини чуқур ўрганиш усун етарли эмас.

Шунинг учун ҳам ижтимоий билишнинг нисбатан юқори даражасини олиб бориш талаб этилади.

Бунда кузатиш, эксперимент натижасида ҳосил қилинган дастлабки билимлар махсус методлардан фойдаланган ҳолда қайта ишланади, ўрганилади. Назарий билишдан мақсад, ижтимоий жараёнларни чуқур ўрганиш ва унда махсус методлардан фойдалана билиш талаб этилади.

Бундай методларга тарихийлик ва мантиқийлик, моделлаштириш, тарихий аналогия ижтимоий башорат кабилар киради.

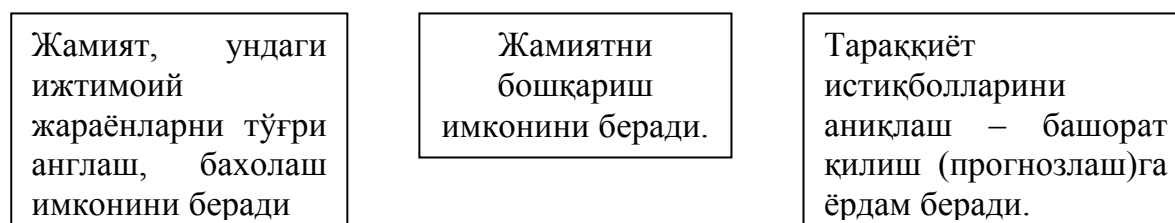
Тарихийлик ва мантиқийлик методи: Биз ўрганилаётган объектни чуқур англамоғимиз учун унинг келиб чиқиши, асоси нималардан иборат эканини аниқлаймиз. Тарихийлик объектнинг реал тарихини, унда мавжуд бўлган ҳодисаларни аниқлаш имконини беради. Тарихий далилларни мантиқий асослар билан бериш объектни тўғри англаш имконини беради.

Моделлаштириш усулида ижтимоий жараёнлар моҳиятини англаш учун объект асос бўла олмаган шароитда унинг ўхшашни яратиш ва у асосда ўрганиш назарда тутилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий билиш, жамият, ундаги ижтимоий жараёнларни тўғри англаш ва баҳолашга имкон беради жамиятни илмий асосда бошқариш имкониятларини яратади, шунингдек жамият тараққиёти истиқболларини олдиндан кўра билиш имкониятларини яратади. Буни қуйидаги кўргазмали чизмада акс эттириш мумкин:

3 – кўргазмали чизма:

ЖАМИЯТНИ ИЛМИЙ БИЛИШ

Инсон ўз келажагини тахмин ва гумонларга асосланиб эмас, балки фан амалиётнинг чуқур илмий хулосаларига асосланиб билиб олади. Бундан

жамиятни илмий билиш унинг келажагини прогноз қилишга ёрдам беради, деган хулосани чиқариш мумкин. инсон ва инсоният билимлари бугунги ҳаёт нотекисликларини тушунтирибгина қолмай, келажакни олдиндан кўра билишга имкон яратади.

Башорат (прогноз) бирон-бир ходисанинг келажакдаги ҳолати ҳақидаги илмий тадқиқотларга асосланган эҳтимолий характердаги мулоҳаза. Башорат а) табиий-илмий; б) ижтимоий кўринишларда намоён бўлади. Ижтимоий башоратдан жамият ҳаётида кенг фойдаланилади; улар ёрдамида фан ва техника тараққиёти прогнозлари, иқтисодий прогнозлар, сиёсий прогнозлар илгари сурилиши мумкин. Фан ва амалиёт жамиятни олдиндан билишнинг энг ишончли куролидир.

Жамият ҳаётини чуқур ўрганишда юқорида баён этилган методлар билан бир қаторда эксперт баҳолаш, экстраполяция, тарихий аналогия, компьютер орқали намуналаштириш методларидан ҳам фойдаланилади.

Экстраполяция муайян бирон-бир ходисанинг бир қисмини кузатиш натижасида олинган хулосани бошқа қисмга, бошқа ҳудудга, ёки келгусига тадбиқ этиш.

Эксперт баҳолаш тарихий жараён ҳақидаги чуқур ва аниқ илмий тасаввурларга, илмий тадқиқот натижаларига таянган ҳолда баҳс бериш. Тарихий аналогия бирон-бир жараён, ходиса ҳақида ўтмиш ходисаларига қараб хулоса чиқариш.

Ижтимоий билиш аввло жамият тараққиёти қонунларини очишга ваз у асосда онгли фаолият кўрсатишга ёрдам беради. Жамият тараққиёти қонуний жараён, унда амал қиладиган қонунлар умуминсоний характерга эга. Айни вақтда бу қонунлар алоҳида олинган мамлакатда ўзига хос тарзда амал қилади.

Маълумки, жаҳон миқёсида мустамлакачиликнинг тугатилиши янги босқичнинг, мамлакатлар демократик тараққиёт босқичини бошлаб берди, бу ҳолни Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин. Ўзбекистон ижтимоий тараққиётининг ўзига хос «ўзбек модели» мамлакатимизнинг ижтимоий билиш

соҳасидаги қўлга киритган катта ютуғи ҳисобланади. «Ўзбекча модел» мамлакатимизнинг тараққиёт истиқболларини ўзида акс эттиради.

Бу модель Республика Президенти Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва унинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда», «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» каби асарларида ўз ифодасини топган. Унда тўғри кўрсатилганидек, бизнинг бош стратегик мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш орқали демократии ҳукукий давлат ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат. Айни вақтда тараққиётнинг ҳар бир босқичи – янги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари ишлаб чиқишдан иборат. Бунга жамиятни илмий билиш асосида эришилди. Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда олиб берилаётган ислохотлар, ички ва ташқи сиёсатимизнинг мазмуни айнан ижтимоий билиш натижасида ҳосил бўлган. Белгиланган стратегик мақсад – келажаги буюк давлат, тараққий этган мамлактани барпо этиш – келажак истиқболимиз.